

Birutė Triškaitė

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

Rankraštinis Johanno Jacobo Quandto palikimas: Prūsijos presbiterologija (prieš 1772)

Rašytinis Karaliaučiaus universiteto teologijos profesoriaus, vyriausiojo rūmų pamokslininko ir generalinio Prūsijos superintendente Johanno Jacobo Quandto (1686–1772), puspenktų metų vadovavusio tenykščiam Lietuvių kalbos seminarui ir keletą dešimtmečių besirūpinusio lietuviškos religinės literatūros leidimu, palikimas nėra itin gausus. Be publikuotų teologinių traktatų lotynų kalba, vokiškų pratarinių lietuviškoms knygoms, akademinių tekstų, archyvuose saugomų dalykinių raštų, mūsų laikus saugiai pasiekė ir penkių tomų rankraštinis jo veikalas *Preußische Presbyterologie* (*Prūsijos presbiterologija*, toliau – *QPP*; dėl pavadinimo žr. 2.1)¹. Šią presbiterologiją Kurtas Forstreuteris apibūdino kaip neįkainojamos vertės lobyną².

Žanro požiūriu *QPP* – tai dvasininkų žinynas, arba „kunigų knyga“ (vok. *Pfarrerbuch* ar *Pastorenbuch*), kurioje Quandtas pateikė informacijos apie evangelikų liuteronų, taip pat evangelikų reformatų dvasininkus, Prūsijos Kunigaikštystės ir vėliau Prūsijos Karalystės bažnyčiose tarnavusius nuo Reformacijos pradžios iki maždaug XVIII a. trečiojo ketvirčio antrosios pusės (tiksliau – introdukuotus iki 1768 m.; vėlesni kitų asmenų papildymai siekia XIX a. vidurį³, žr. 2.1–2.2). *QPP* parašyta vokiškai su lotyniškais intarpais, bet pasitaiko ir pavienių lietuviškų žodžių ar frazių (žr. 3.2.2.5–3.2.2.6). Bendra penkiatomio *in octavo* formato rankraščio apimtis – per du tūkstančius puslapių, tik ne kiekvienas jų ištiesai prirašytas⁴. Nors *QPP* yra pirmiausia Prūsijos Evan-

1 Quandto bibliografiją žr. Zedler 1741, 64; Brucker, Haid 1755, [29]; Nietzki 1905, 162–163.

2 Forstreuter 1961, 525: „eine Fundgrube von unschätzbarem Wert.“

3 Čia ir toliau kalbama tik apie tikslingus veikalų pildymus.

4 *QPP* I puslapiai paginuoti arabiškais skaitmenimis paties autoriaus šviesiai rudu rašalu numeruojant kas antrą, nelyginį, puslapį (pvz.: 1, 3, 5, 7, 9), tik nuo 496 iki 508

ir lyginiai puslapiai sužymėti rašalu pagrindinio veikalo pildytojo, o paskutiniuosius puslapius pieštuku paginavo tikriausiai Karaliaučiaus valstybinio archyvo darbuotojai. *QPP* II–V lapai folijuoti pieštuku taip pat archyve. Pagal archyvinę rankraščio puslapių paginaciją ar lapų foliaciją *QPP* tomų apimtis tokia: *QPP* I – 558 puslapiai, o *QPP* II – 210, *QPP* III – 196, *QPP* IV – 136, *QPP* V – 230 lapų.

gelikų Bažnyčios istoriją plačiąja prasme dokumentuojantis veikalas, tačiau atsižvelgiant į tai, kad daug lietuvių raštijos kūrėjų buvo Prūsijos evangelikų kunigai, ši presbiterologija – svarbus šaltinis ir lietuviškų raštų istorijos tyrimams.

Karaliaučiuje iki maždaug Antrojo pasaulinio karo vidurio saugotas *QPP* rankraštis prieškario tyrėjams buvo žinomas, juo remtasi⁵. Visgi dėl rankraštinės formos, lėmusios ribotą prieinamumą, *QPP* recepcija lietuvių moksliniuose darbuose nebuvo pakankama⁶, o pokariu šis rankraštis iš Lietuvos tyrėjų akiračio apskritai buvo dingęs (apie rankraščio istoriją žr. 1). Tik atkurtosios Nepriklausomybės metais atsivėrus galimybei naudotis užsienio archyvuose saugomais šaltiniais, *QPP* grįžta į mokslo apyvartą – veikalui vėl imama remtis ir jį cituoti⁷. Tad šio straipsnio tikslas yra glaustai *QPP* pristatyti: apžvelgti rankraščio istoriją, veikalo atribucijos aspektus, teksto sandarą bei turinį ir pagrindinius rėmimosi šaltinius atkreipiant dėmesį į tai, kuo jis reikšmingas lietuvių raštijos istorijos tyrimams.

1. *QPP* RANKRAŠČIO ISTORIJA: NUO KARALIAUČIAUS IKI BERLYNO.

1.1. DABARTINĖ SAUGOJIMO VIETA. XVIII a. Karaliaučiuje Quandto rengto veikalo rankraštis (apie atribuciją žr. 2) šiuo metu saugomas Berlyne, Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, toliau – GStA PK): GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Hs, Nr. 2. Ant kiekvieno tomo priekinių viršelių apatinio kairiojo kampo užklijuotos balto popieriaus lipdės su spausdintu užrašu: „GEHEIMES STAATSARCHIV || PREUSSISCHER KULTURBESITZ || XX. HA Hist. StA Königsberg || Hs. Handschriften || Nr. 2“, kuriame toliau nurodytas atitinkamas tomas („Bd. 1“, „Bd. 2“, „Bd. 3“, „Bd. 4“, „Bd. 5“). Lipdėje matyti ir archyvo emblema: į dešinę žiūrintis erelis. Šiame archyve rankraštis saugomas nuo praėjusio amžiaus 8-ojo dešimtmečio pabaigos.

1.2. ANKSTESNI SAVININKAI IR SAUGOJIMO VIETOS. Rankraštyje esančios kitos proveniencijos – buvusių jo savininkų įrašai ir archyvų antspaudai – liudija, kad per du šimtmečius, t. y. nuo Quandto mirties (1772-01-17) iki patekimo į GStA PK (1979), rankraštis buvo dar kelių asmenų ir atminties institucijų nuosavybė.

5 Pirmiausia minėtinas Karaliaučiuje iki Antrojo pasaulinio karo gyvenęs Viktoras Falkenhahnas (1903–1987), kuris tyrė Jono Bretkūno (Johannes Bretke, 1536–1602) biografiją, į lietuvių kalbą išverstos Biblijos rankraščio genezę, identifiko vertimo korektorius ir išleido monografiją *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer* (Karaliaučius, 1941). *QPP* kaip rėmimosi šaltinis nurodoma tiek šaltinių sąraše, tiek išnašose (Falkenhahn 1941, 476 ir 276, išn. 909; 283, išn. 934; 328, išn. 1117tt.).

6 Quandto veikalui, pavyzdžiui, nesiremta pa-

matiniame lietuvių raštijos kūrėjų biografių šaltinyje – Vaclovo Biržiškos (1884–1956) *Aleksandryne* (Čikaga, 1960–1965, toliau – *BrZA*). Pavieniai *QPP* užfiksuoti faktai, pavyzdžiui, apie Simoną Vaišnorą (Simon Waissnarus, ~1545–1600; *BrZA* I 182), į *Aleksandryną* perimti iš kitų šaltinių.

7 Žr. Gelumbeckaitė 2008, XLVIII, išn. 142, LVIII, išn. 202tt., LXII, išn. 223, 225; Triškaitė 2012, 130–131, 134–135; Triškaitė 2013, 41; Aleknavičienė 2014a, 60–61; Aleknavičienė 2014b, 28–33; Drotvinas, Triškaitė 2014, 142, 145; Triškaitė, Sidabraitė 2016, 58–59, 63–65 ir kt.

Rankraščio tomuose įspausas apvalus tamsiai violetinis antspaudas „Staatl. Archivlager Goslar“, kurio viduryje – į kairę šuoliuojantis žirgas (šios nuosavybės žymos nėra QPP III), liudija, kad į GStA PK rankraštis perduotas iš Valstybinio archyvų sandėlio Getingene (Staatliches Archivlager Göttingen, veikė 1953–1978)⁸, anksčiau buvusio Goslare ir vadinto *Valstybiniu archyvų sandėliu Goslare (Staatliches Archivlager Goslar, veikė ~1945–1952)*⁹. Čia rankraštis turėjo būti atvežtas iš laikinosios saugojimo vietos – Graslebena druskos kasyklų Harco kalnuose, o į tenai – baigiantis Antrajam pasauliniam karui, 1944 m. antroje pusėje, sykiu su kitais rankraščiais ir archyvalijomis iš Rytų Prūsijos, tiksliau – Karaliaučiaus apylinkių, kurių pilyse nuo 1942 m. vasaros iki 1943 m. rudens buvo išslapstyti svarbiausi Karaliaučiaus valstybinio archyvo dokumentų rinkiniai ir biblioteka¹⁰.

Kad rankraštis priklausė Karaliaučiaus valstybiniam archyvui¹¹, pirmiausia rodo dabartinė signatūra, kurioje atspindėta ankstesnė jo saugojimo vieta: GStA PK: XX. HA **Hist. StA Königsberg**, Hs, Nr. 2. Analizuojant rankraštį *de visu*, tai patvirtina ir rankraščio tomų (išskyrus QPP III) laisvuosiuose priešlapiuose įspausas apvalus šviesiai violetinis šio archyvo antspaudas, kurio viduryje – sparnus išskleidęs ir į kairę žvelgiantis erelis, o aplink ratu matyti ankstesnis archyvo pavadinimas: „KÖNIGLICHES STAATSARCHIV KÖNIGSBERG O/PR“. Be to, QPP buvo įtrauktas ir į XIX a. sudarytą šio archyvo rankraščių rinkinio *Manuskripte katalogą Verzeichnis der Bolzischen, der Hennigschen und der Rhesaschen Manuskripte und Karten sowie auch der in der Archiv-Bibliothek abgedruckt aufgestellten Handschriften (Msc)*, arba *Findbuch 453a*.

8 Getingene rankraštį vartė tritominio veikalo *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreußens* (Getingenas, 1968) autorius Waltheris Hubatschas (1915–1984) (žr. Hubatsch 1968, 507, 533, išn. 3).

9 Tiesa, įkurdintas Imperatorių rūmuose Goslare, sandėlis iki 1952 m. pavasario buvo sąjungininkų britų kontroliuojamoje teritorijoje ir vadintas *Zonos archyvų sandėliu Goslare (Zonales Archivlager Goslar)* (Forstreuter 1955, 93). Vėliau, perdavus Žemutinės Saksonijos valdžiai, sandėlis tapo valstybinis. Šiai institucijai dešimtmetį vadovavo buvęs ilgametis Karaliaučiaus valstybinio archyvo darbuotojas Kurtas Forstreuteris (1897–1979): 1952 m. rugsėjį jis paskirtas Valstybinio archyvų sandėlio Goslare vadovu, o nuo 1952 m. gruodžio iki 1962 m. ėjo Valstybinio archyvų sandėlio Getingene direktoriaus pareigas (Boockmann 1980, 1).

10 Apie šio archyvo likimą Antrojo pasaulinio karo metais žr. Forstreuter 1955, 88–92. Tikriausiai QPP omenyje turėjo Forstreuteris minėdamas per karą išgelbėtą ir Getingene tuomet saugotą Quandto pamoks-

lininkų sąrašą iš Karaliaučiaus valstybinio archyvo Rankraščių rinkinio: „das Predigerverzeichnis von J. J. Quandt (18. Jh.).“ Šis Quandto rankraštis sykiu su vadina-mąja *Ordino Biblija*, t. y. XIV a. Clauso Cranco išverstomis Jobo bei Pranašų knygomis ir Apaštalų darbais (GStA PK: XX. HA, Msc, A Nr. 191), buvo pirmieji po karo atsiradę rinkinio rankraščiai (Forstreuter 1955, 100).

11 Šio 1804 m. kaip savarankiškos institucijos įkurto archyvo pavadinimas per beveik pusantro šimto metų gyvavimo istoriją ne kartą keitėsi (tai liudija ir čia saugotuose dokumentuose įspausiti antspaudai): *Karališkasis slaptasis archyvas Karaliaučiuje, Prūsijoje (Königliches Geheimes Archiv zu Königsberg in Preußen)*, *Karališkasis valstybinis archyvas Karaliaučiuje, Rytų Prūsijoje (Königliches Staatsarchiv Königsberg in Ostpreußen)*, *Prūsijos valstybinis archyvas Karaliaučiuje (Preußisches Staatsarchiv in Königsberg)*, *Karaliaučiaus valstybinis archyvas (Staatsarchiv Königsberg)*. Šiame straipsnyje jis vadinamas *Karaliaučiaus valstybiniu archyvu*.

Ralfo G. Päslerio 2001 m. atnaujintoje ir duomenimis apie dabartinę rankraščių saugojimo vietą papildytoje šio katalogo versijoje *Findbuch 453a Neu* (toliau – *VBHRM*²) nurodyta, kad Karaliaučiuje *QPP I–IV* turėjo signatūrą „Msc. C 18 8°“–„Msc. C 21 8°“¹², o *QPP V* – „Msc. C 22 8°“¹³. Kaip matyti, ją sudarė keturi elementai: 1) rinkinį žymėjusi lotyniško žodžio *Manuscriptum* ‘rankraštis’ santrumpa „Msc.“, 2) raidė „C“, žymėjusi skyrių ir kartu liudijusi, kad rankraščio tomai gauti iš privačių asmenų¹⁴, 3) atitinkamas skaitmuo, rodęs rankraščio eilės numerį, 4) skaitmuo „8°“, žymėjęs rankraščio formatą *in octavo*. Senoji signatūra regima ir kiekvieno rankraščio tomo nugarėlėse (žr. toliau), taip pat kai kurių tomų priešlapiuose (tiesa, čia ji kiek trumpesnė – be raidės „C“, o nugarėlėse ir be formato žymos „8°“)¹⁵.

Iš Karaliaučiaus valstybinio archyvo senojo rankraščių katalogo į naująjį Päsleris perėmė ir duomenis, kad penkiatomis Quandto rankraštis kadaise gautas iš dviejų asmenų – buvusių savininkų:

1) *QPP I–IV* – tai Prūsijos arkivyskupo Ludwigo Ernsto von Borowski’o (1740–1831) dovana archyvu: „Geschenk des Erzbischofs von Borowski“¹⁶. Borowski’s Quandtą pažinojo asmeniškai veikiausiai dar nuo vaikystės: jo tėvas Andreasas Ernstas buvo zakristijonas Pilies bažnyčioje, kurioje pamokslus sakė Quandtas, o pats Borowski’s dar vaikas giedojo šios bažnyčios chore ir patarnaudavo per mišias dalijant šv. Komuniją. Spėjama, kad Quandtas galėjo pastūmėti Borowski’į pasirinkti teologo kelią¹⁷. Kaip ir Quandtui, Borowski’ui buvo lemta tapti viena iškiliausių to laikotarpio asmenybių: rekomenduotas profesorius Immanuelio Kanto (1724–1804), savo karjerą pradėjo mokydamas didikų vaikus, 1762 m. Berlyne buvo ordinuotas kariuomenės

¹² *VBHRM*² 209–210.

¹³ *VBHRM*² 210.

¹⁴ Pirmosiomis lotyniškos abėcėlės raidėmis žymėti trys rinkinio skyriai, pasak Bernharto Jähningo, netobulai liudijo rankraščių kilmę: raidė „A“ rodė rankraštį priklausius archyvo bibliotekai, „B“ – į archyvą patekus su karo tarėjo Nikolauso Boltzo (1723–1808) ir dar kelių asmenų palikimu, „C“ – iš kitų privačių asmenų. Vėliau dalis šių rankraščių, kurie buvo susiję su Vakarų Prūsija, senajame kataloge pažymėti raide „D“ ir 1903 m. atiduoti ką tik įkurtam Dancigo valstybiniam archyvu (Jähning 2007, 2–3).

¹⁵ Beje, naujajame kataloge nurodoma, kad visi penki *QPP* tomai yra dingę: „Status: verschollen“ (*VBHRM*² 209–210). Taip nutiko tikriausiai dėl to, kad išlikę ir į GStA PK ne vienu metu patekė per karą išblaškyto Karaliaučiaus valstybinio archyvo Rankraščių rinkinio manuskriptai atsidūrė skirtinguose rinkiniuose. Keletas rankraščių, tarp jų ir *QPP I–V*, pateko į jau Getin-

gene pradėtą formuoti naują rinkinį pavadinimu *Handschriften* (GStA PK: XX. HA, Hs), o keliolika rankraščių, atsiradusių tik paskutinįjį XX a. dešimtmetį, – į rinkinį senuoju pavadinimu *Manuskripte* (GStA PK: XX. HA, Msc) (žr. Jähning 2007, 3–4). Pastarąjį šiuo metu sudaro aštuoniolika rankraščių (XIV–XIX a.) tik iš Karaliaučiaus valstybinio archyvo (jų sąrašą žr. Jähning 2007, 5–12; skaitmenines kopijas žr. http://archivdatenbank.gsta.spk-berlin.de/midosasearch-gsta/Midosasearch/xx_ha_msc/index.htm). O *Handschriften* rinkinyje dabar – per tris šimtus rankraščių (XIII–XX a.), kurių dalis iki karo saugoti ne tik Karaliaučiaus valstybiniame archyve (pavyzdžiui, *Manuskripte* rinkinyje, Ordino foliantų, Rytų Prūsijos foliantų fonduose), bet ir Valstybinėje ir universiteto bibliotekoje, Karaliaučiaus miesto bibliotekoje (už duomenis dėkoju GStA PK darbuotojai Constanze’i Krause’i).

¹⁶ *VBHRM*² 209–210.

¹⁷ Erbkam 1876, 177–178; Wendland 1910, 7.

pamokslininku¹⁸, 1770 m. paskirtas Žiokų (vok. *Schaaken*, Karaliaučiaus aps.) superintendentu, vėliau – Karaliaučiaus Noirosgarteno (vok. *Neuroßgarten*) bažnyčios pamokslininku (1783¹⁹), bažnyčių ir mokyklų tarėju (1793), konsistorijos tarėju (1804) bei vyriausiuoju tarėju (1808), 1812 m. tapo generaliniu Prūsijos superintendentu, 1815 m. – vyriausiuoju rūmų pamokslininku Pilies bažnyčioje, 1816 m. – Prūsijos Evangelikų Bažnyčios vyskupu, o 1829 m. – arkivyskupu. Vos sulaukęs 16 metų priimtas į Karaliaučiaus Karališkąją vokiečių draugiją, kurios prezidentu tuomet buvo Quandtas. Įsteigė Biblijos bičiulių draugiją, Prūsijos Biblijos draugiją (1814), buvo pažįstamas su Martynu Liudviku Rėza (Martin Ludwig Rhesa, 1776–1840). Už nuopelnus tris kartus apdovanotas Raudonojo erelio ordinu, o paskutiniaisiais savo gyvenimo metais (1831) pagerbtas Juodojo erelio ordinu²⁰. Tarp Borowski'o veikalų yra ir jo mokytojo Quandto biografija *Biographische Nachrichten von dem denkwürdigen preußischen Theologen D. Johann Jacob Quandt* (Karaliaučius, 1794), prie kurios pridėjo ir savo paties papildytą Quandto veikalo *Verzeichnis der Lehrer im Königreich Preußen, die das 50. Jahr des Predigtamtes erreicht oder überschritten haben* (Karaliaučius, 1748, ²1755, ³1768) versiją *Verzeichnis der preußischen Jubelprediger*²¹;

2) QPP V archyvui atiteko sykiu su pedagogo Friedricho Christopho Ludwigo Ungefugo (1771–po 1836) rašytiniu palikimu: „aus dem Nachlass des Gymnasial-Direktors Ungefug“²². Ungefugas ne vienus metus buvo Marienwerderio Karališkosios gimnazijos rektorius, vėliau – direktorius, dėstė lotynų ir hebrajų kalbas bei gamtos mokslus, o 1836 m. išleistas į užtarnautą poilsį²³. Šis tomas į Ungefugo rankas pateko galbūt neatsitiktinai – jame užfiksuota informacija apie Vakarų Prūsiją, taigi ir Marienwerderio vyskupiją („Marienwerderfches Erzpriefterthum“, QPP V 148r–172v).

Kataloge pateikto įrašo formuluotė suponuoja, kad į archyvą QPP I–IV turėjo patekti Borowski'ui tebesant gyvam, t. y. iki 1831-ųjų, o veikiau tarp 1829 ir 1831 m., mat būtent tuo laikotarpiu jis ėjo kataloge minimas arkivyskupo (vok. *Erzbischof*) pareigas. Lygiai kaip, beje, ir kiti jam priklausę rankraščiai, prie kurių taip pat įrašyta „Geschenk des Erzbischofs von Borowski“, pavyzdžiui, Georgo Christopho Pisanski'o (1725–1790) autografa: *Entwurf einer preußischen Literärgeschichte* (t. 2–3) bei *Notabilia Academica*²⁴. Vis dėlto viena aplinkybė verčia tuo suabejoti: Borowski'o

18 Borowski'į kaip kariuomenės pamokslininką spėjo dar paminėti ir Quandtas savo presbiterologijoje: „1762 Ludov. Ernft Borowski“ (QPP I 469). Jo vos pradėtą straipsnį vėliau baigė pagrindinis veikalo pildytojas (apie jį žr. 2.1).

19 Šiuos metus QPP įrašė pagrindinis pildytojas (žr. QPP I 40, 277). Friedwaldas Moelleris nurodė 1782-uosius (Moeller 1968, 70; *Zwischenmanuskript* 1, 202).

20 Plačiau apie Borowski'o biografiją žr. Erbkam 1876, 177–178; Wendland 1910; *Zwischenmanuskript* 1, 202–203.

21 Toks pavadinimas nurodytas atskirame priedo antraštiniame lape. Bendrame viso leidinio antraštiniame lape pavadinimas kiek kitoks: *Verzeichnis der ostpreußischen Jubelprediger*.

22 VBHRM² 210.

23 Merleker 1839, 158.

24 VBHRM² 163–164. Pisanski'o *Entwurf einer preußischen Literärgeschichte* (t. 2) rankraštis šiuo metu saugomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje: F 15 – 300.

turėtuose *QPP* tomuose esama kito asmens papildymų, fiksuojančių XIX a. penktojo dešimtmečio faktus (pavyzdžiui, *QPP* II 129r minimi 1849 m.). Jei *QPP* I–IV dar iki 1831-ųjų būtų patekę į archyvą, vargu ar kas čia saugomą rankraštį būtų pildęs. Tad tikėtinesnis kiek kitoks scenarijus: *QPP* I–IV į archyvą pateko jau gerokai po 1831-ųjų, t. y. po Borowski'o mirties, kartu su visu jo rašytiniu palikimu tikriausiai iš giminaičių, plg. prie kitų panašaus pobūdžio rankraščių pateiktas formuluotes: „Verzeichnis der ordinierten Geistlichen aus den Jahren 1769–1812“ – „aus dem Nachlass Borowskis“²⁵, „Verzeichnis der bei der Kgl. Residenzkirche seit 1721 ordinierten und eingeführten Prediger (1757) || Mit zahlreichen hsl. Zusätzen J. J. Quandts“ – „aus dem Nachlass von Borowskis“²⁶.

Kitas to paties katalogo įrašas prie *QPP* V leidžia teigti, kad šis tomas į archyvą pateko po Ungefugo mirties, t. y. po 1836-ųjų.

Netiesiogiai į du savininkus orientuoja ir nevienodas rankraščio įrišimas. *QPP* I–IV priekiniai ir apatiniai kietviršiai aptraukti rudos spalvos dermatinu, o ant viršaus apklijuoti žalsvai pilku marmuriniu popieriumi, išskyrus visus jų kampus ir nugarėlę (tik *QPP* II abu viršeliai ir nugarėlė popieriumi apklijuoti ištiesai). Šių tomų nugarėles puošia aukso spalvos įspaudai: viršuje – „QUANDT“, apačioje – atitinkama Karaliaučiaus valstybinio archyvo signatūra „Msc. 18“ (*QPP* I), „Msc. 19“ (*QPP* II), „Msc. 20“ (*QPP* III), „Msc. 21“ (*QPP* IV). Abu *QPP* V kietviršiai aptraukti juodai žaliu dermatinu ir ant viršaus apklijuoti rudu marmuriniu popieriumi, išskyrus keturis kampus ir nugarėlę. Šio tomo nugarėlėje užklijuotos dvi kadaise balto, dabar jau pageltusio popieriaus lipdės su rankraštiniais juodo rašalo įrašais: viršuje – „Quandt“, apačioje – „Mscr || 22⁸“. Nugarėlėse nurodytos signatūros liudija, kad šitai tomai įrišti Karaliaučiaus valstybiniame archyve, tik ne tuo pačiu metu, nes iš Borowski'o ir Ungefugo į jį pateko skirtingu laiku²⁷.

Kad paskutinis tomas priklausė kitam savininkui nei pirmieji keturi, rodo ir kitų asmenų vėlesnių papildymų pasiskirstymas rankraštyje: jų esama *QPP* I–IV, o *QPP* V papildymų, išskyrus paties Quandto, nėra.

Pagaliam tai, kad *QPP* I–IV ir *QPP* V buvo skirtingų asmenų nuosavybė, matyti ir iš proveniencijos *QPP* I 1. Čia teigiama, kad keturi Prūsijos presbiterologijos tomai kartoniniais viršeliais gauti iš Quandto šeimos narių, ir spėjama, kad turįs būti dar penktasis, kurį geidžiama įsigyti, tik nežinoma, kur jis esąs:

Diefe fehr fchäz̄bare[n]²⁸ Reliqvien, von der Hand mei=||nes Amtsvorgängers Qvandt find mir von || Gliedern feiner Familie nicht zur Schloßkirchen || Regiftratur, fondern zu meinen Eigenthum gegeben. || Es find 4 Bände, in Pape[n] gebunden und ent=||halten

²⁵ VBHRM² 210.

²⁶ VBHRM² 211.

²⁷ Pridurtina, kad *QPP* II, III ir V įrišta po abėcėlinę konkrečiame tome aprašomų vietovių (parapijų) rodyklę „Verzeichnis der Ortſchaften“, sudarytą šio archyvo darbuotojų.

²⁸ Čia ir toliau laužtiniuose skliaustuose [ ] rekonstruojamos *QPP* rankraštyje kontrahuotų vokiškų ir lotyniškų žodžių dalys. Tašku ir dvitaškiu žymimos suspensijos neišskleidžiamos.

die Preuß. Presbyterologie. Es muß noch || ein 5ter <→5ter>²⁹ Band, der das Oberland enthält, {da}³⁰ || gewefen feyn, in deßen Befitz zu kömen, ich || noch gewüncchet hätte. Diefes ist aber nicht vor=||gefunden (QPP I 1, žr. 1 pav.).

Šis nuosavybės įrašas nepasirašytas, tačiau rašysenos analizė, atlikta remiantis GStA PK saugomais dokumentais, rodo, kad įrašytas minėtojo Borowski'o (plg. 1 ir 2 pav.). Taigi rašysena patvirtina kataloge pateiktą informaciją: QPP I–IV iš tiesų kurį laiką buvo Borowski'o nuosavybė (teoriškai tarp 1772 ir 1831 m., bet tikėtiniausia, XIX a. antruoju–trečiuoju dešimtmečiu, žr. toliau). Pridurtina, kad rankraštyje esama ir daugiau Borowski'o įrašų – keliolika presbiterologijos papildymų (žr. 2.1)³¹.

Kas buvo tie Quandto giminaičiai, padovanoję keturis rankraščio tomus Borowski'ui? Quandtas buvo nevedęs ir vaikų neturėjęs, be to, pergyveno visas tris savo seseris: Anną Reginę (1680–1726), Kathariną Elisabethą (1682–1755), Sophią Dorotheą (1694–1737), tad tikriausiai omenyje turėti jų vaikai ar vaikaičiai. Galimas dalykas, kad vyriausiosios sesers Annos Reginos, kuri buvo ištekėjusi už kunigo Matthäuso Bohlo (1670–1709)³², sūnus Johannes Christophas Bohlas (lot. *Johannes Christophorus Bohlius*, 1703–1785)³³ ar veikiau jo palikuonys (mat manytina, kad į Borowski'o rankas QPP I–IV pateko tik XIX a., žr. toliau). Karaliaučiaus universiteto medicinos profesorių Bohlą minėjo pats Borowski's knygoje *Biographische Nachrichten von dem denkwürdigen preußischen Theologen D. Johann Jacob Quandt*, vadindamas jį *D. Bohlius* ir teigdamas, kad tik sūnėno ir ilgamečio bičiulio Cölestino Flottwellio (1711–1759) draugija džiuginusi vienišą Quandtą senatvėje³⁴. Neatmestina, kad Quandtas savo sūnėną, vaikystėje netekusį tėvo, o sulaukusį 23-ejų – ir motinos, ne vienus metus globojo ir visokeriopa rėmė³⁵, tad Bohlui, kaip artimiausiam giminaičiui, ir galėjo atitekti Quandto rankraščiai.

Tikėtina, kad Quandto giminaičiai QPP I–IV Borowski'ui perdavė ne iškart po autoriaus mirties ir net ne XVIII, o XIX a. Taip manyti leidžia du jo teiginiai: 1) 1794 m. išleistos Quandto biografijos priede *Verzeichnis der preußischen Jubelprediger* – savo mokytojo veikale, papildytame Borowski'o, kuris parašė ir pridėjo skyrelį apie Quand-

29 Čia ir toliau kampiniuose skliaustuose < > teikiami tekstologiniai komentarai, rodyklė → rodo, į ką taisyta (t. y. vėlesnius taisyimus). Pabraukta vėliau raudonu pieštuku.

30 Čia ir toliau riestiniuose skliaustuose { } teikiami sunkiai įskaitomi ar dėl įrišimo ir restauruotų lapo vietų nematomi žodžiai ar jų dalys.

31 Kad Borowski's pildęs Quandto veikalą, minėjo ir Hubatschas, tačiau nepateikė jokių argumentų ir tų papildymų neaptarė (Hubatsch 1968, 202, 507).

32 Plačiau apie šią šeimą žr. *Zwischenmanuskript* 1, 180.

33 Bohlas Karaliaučiaus (1719–1723) ir Leipciogo universitetuose studijavo mediciną, Lei-

dene apgynė medicinos daktaro disertaciją (1726), garsėjo kaip gabus anatomas, tapo Albertinos medicinos profesoriumi (1741 – antruoju, 1766 – pirmuoju), ne kartą ėjo rektoriaus pareigas. Jis buvo žinomas ir kaip Kanto rėmėjas, kuriam filosofas dedikavo savo pirmąją knygą *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte* (Karaliaučius, 1746) (Klemme, Kuehn 2016, 85–86).

34 Borowski 1794, 59.

35 Bohlo bibliografijoje nurodomas 1721 m. Karaliaučiuje pasirodęs Quandtui skirtas leidinys *Dem Hoch-Ehrwürdigen Hoch-Achtbaren und Hoch-Gelehrten Herrn Johann Jacob Quandten* (Klemme, Kuehn 2016, 86).

De his scriptis ultima lima meis.

L

Supra scripta hanc reliquiam, non pro hanc mihi
mihi ^{quod} ^{congruenter} ^{Quando} ^{sed} ^{non} ^{est}
Quidam ^{facim} ^{sancti}, ^{non} ^{est} ^{et} ^{hanc} ^{hanc}
Magistrum, ^{indem} ^{et} ^{maxime} ^{figura} ^{hanc} ^{gambra}
Et ^{sed} ^{et} ^{sancti} ⁱⁿ ^{hanc} ^{hanc} ^{et} ^{et}
Sed ^{et} ^{hanc} ^{hanc} ^{et} ^{et} ^{et} ^{et} ^{et} ^{et}
an ^{est} ^{et} ^{et} ^{et} ^{et} ^{et} ^{et} ^{et} ^{et}
pro ^{et} ^{et} ^{et} ^{et} ^{et} ^{et} ^{et} ^{et}
non ^{hanc} ^{hanc} ^{hanc} ^{hanc} ^{hanc} ^{hanc} ^{hanc} ^{hanc}
gaudeat.

1 pav. QPP I 1: Quando įrašyta citata iš OT ir Borowski'o proveniencija;
GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Hs, Nr. 2, Bd. 1

ta, – apibūdinamas *QPP* ir nurodydamas jos formatą Borowski's suklydo: jis rašė *QPP* buvus *in folio* formato, nors iš tiesų, kaip jau minėta, visų penkių tomų formatas yra *in octavo*, be to, tomų skaičių nurodė aptakiai („in mehreren Folioabänden“, visą citatą žr. 2.2); vargu ar Borowski's būtų šitaip apsirikęs, jei tuo metu rankraštį jau būtų turėjęs; 2) cituotame *QPP* I 1 nuosavybės įrašė veikalo autorių Borowski's vadino savo tarnybos pirmtaku ir teigė, kad rankraštis dovanotas jam asmeniškai, o ne Pilies bažnyčiai, vadinasi, rankraštį jis gavo XIX a. antrąjį dešimtmetį, tiksliau – **po 1815 m. kovo 21 d.**³⁶, kai buvo paskirtas vyriausiuoju rūmų pamokslininku minėtoje bažnyčioje, kurioje šias pareigas 1721–1772 m. ėjo Quandtas.

Veikiausiai XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais ir Ungefugui atiteko *QPP* V. Galbūt tėra tik sutapimas, bet minėtina aplinkybė, kad Marienwerderyje porą dešimtmečių gyveno ir minėtojo Quandto sūnėno Bohlo vienintelis sūnus Johannas Christianas (1743–1810)³⁷. Nors trūksta duomenų teigti, kad būtent Johannas Christianas Bohlas *QPP* V atidavė Ungefugui, tačiau neatmestina, jog jis tą tomą, jeigu šis nebuvo patekęs į kito asmens nuosavybę (žr. toliau), bent galėjo atsivežti iš Karaliaučiaus į Marienwerderį.

Kitas Quandto biografas – Albertas Nietzki's (1866–1923) – knygoje *D. Johann Jacob Quandt, Generalsuperintendent von Preußen und Oberhofprediger in Königsberg* (Karaliaučius, 1905) tvirtino, kad Quandtui mirus, *QPP* rankraštį paveldėjo jo kolega Karaliaučiaus universiteto teologijos profesorius Danielius Heinrichas Arnoldtas (1706–1775), 1772 m. perėmęs Quandto eitas vyriausiojo rūmų pamokslininko pareigas, ir kad veikalą jis gausiai papildęs bei panaudojęs rašydamas savąją presbiterologiją *Kurzgefaßte Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherischen Kirchen in Ostpreußen gestandenen Predigern* (Karaliaučius, 1777)³⁸:

Das Werk kam nach dem Tode Quandts als Erbftück in die Hände des Hofpredigers Arnoldt, der es durch zahlreiche Notizen vervollständigte und zu feinem Buche: „Nachrichten über die Prediger in Preußen ufw.“ verwertete³⁹.

Šių savo teiginių Nietzki's neargumentavo. Spėtina, kad tokias išvadas jis padarė Arnoldtui priskyres cituotąjį nepasirašytą nuosavybės įrašą *QPP* I pradžioje. Nustačius, kad šio įrašo autorius – tik po trijų dešimtmečių vyriausiojo rūmų pamokslininku tapęs Borowski's (žr. aukščiau), ši proveniencija byloja priešingai – Arnoldtui *QPP* I–IV tikrai nepriklausė: juos Borowski's, kaip cituota, gavęs tiesiogiai iš Quandto šeimos, o

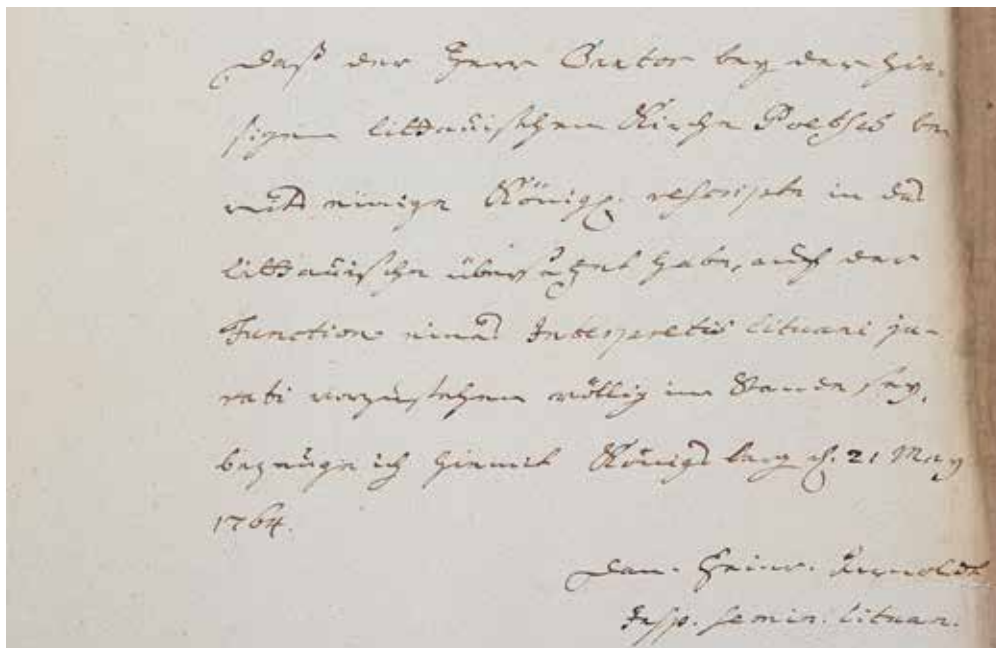
36 Paskyrimo metus žr. Moeller 1968, 73; tikslią datą žr. *Zwischenmanuskript* 1, 202.

37 Baigęs studijas Karaliaučiaus universitete, Johannas Christianas Bohlas nuo 1764 m. kiek ilgiau nei dešimtmetį dirbo auditoriumi, 1773 m. priimtas į Karaliaučiaus masonų ložę, 1775 m. paskirtas mokesčių tarėju į Dirschau Vakarų Prūsijoje. Dėl tarnybinio prasižengimo 1782 m. ne tik nušalintas nuo pareigų, bet ir nuteistas trejus metus praleisti nelaisvėje. Kad ir vyresny-

bės vertintas dėl kompetencijos bei uolumo, vis dėlto vėliau jo karjera klostėsi ne itin sklandžiai. 1791 m. paskirtas karo ir domenų tarėju į Marienwerderį, kur gyveno iki mirties 1810 m. kovo 30 d. (Straubel 2009, 103; Straubel 2010, 90).

38 Kad Arnoldtas pildė Quandto presbiterologiją ir jos medžiagą panaudojo savajame veikale, veikiausiai remdamasis Nietzki'u, kartojo ir Hubatschas (1968, 202, 507).

39 Nietzki 1905, 128.

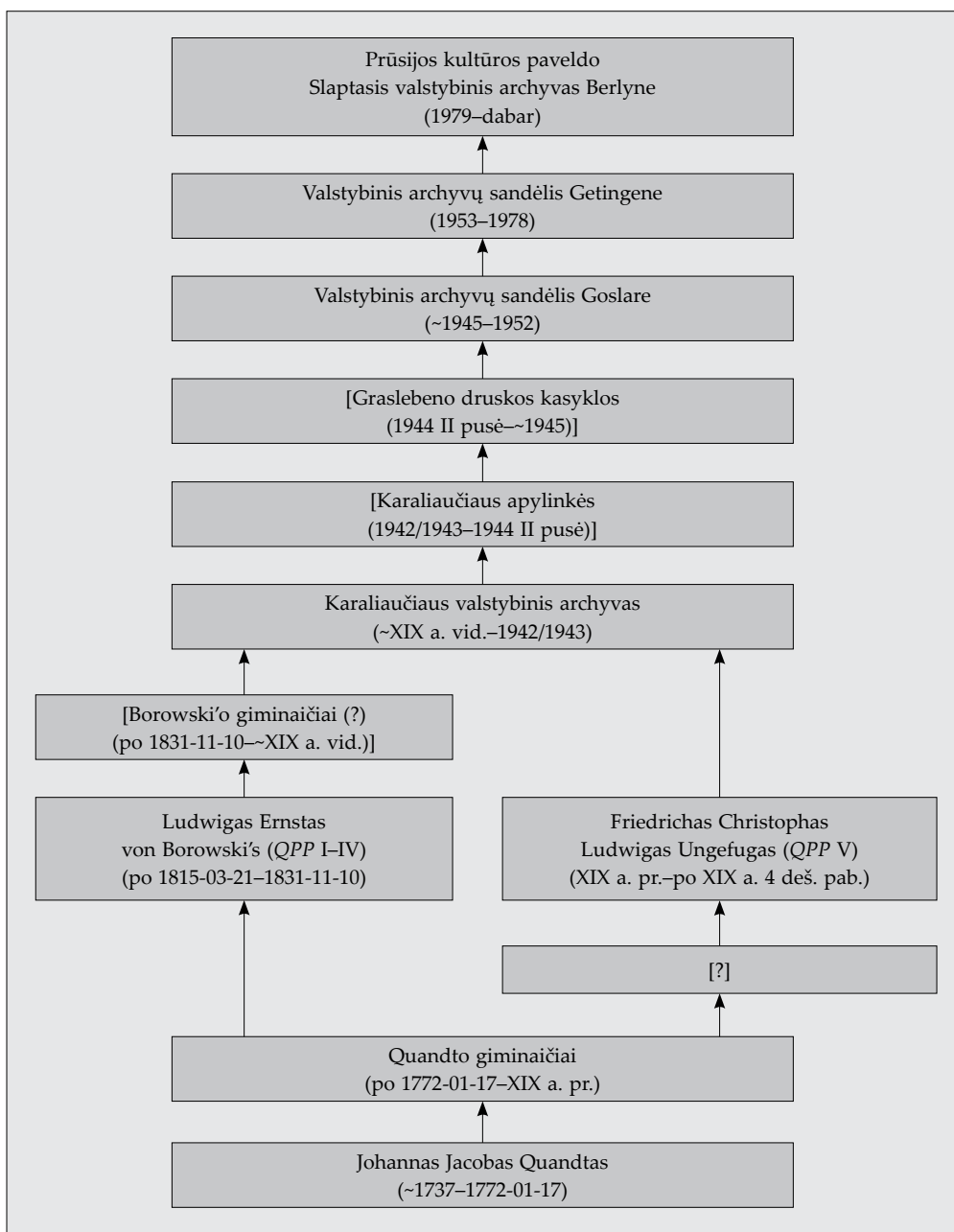
3 pav. Arnoldt 1764-05-21, 128r: pažyma Karaliaučiaus universiteto
Lietuvių kalbos seminaro lankytojui Johannui Pauliui Petschui;
GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2

vėliau, kaip nurodyta kataloge, padovanojęs Karaliaučiaus valstybiniam archyvui. Arnoldtas, trejais metais pergyvenęs Quandtą, trumpai, tarp 1772 ir 1775 m., galėjo būti nebent QPP V savininku ar skaitytoju (šio tomo, per kol kas nežinomą tarpininką patekusio pas Ungefugą, likimas Borowski'ui nebuvo žinomas, žr. citatą aukščiau). Tačiau QPP V, kaip jau minėta, nei Arnoldto, nei kitų asmenų papildymų, išskyrus paties Quandto, nerasta. Nustatyti, ar Arnoldtas galėjo pildyti QPP I–IV, patikimiausiai leidžia lyginamoji rašysenų analizė. Arnoldto autografas, kurių saugoma keliose užsienio atminties institucijose⁴⁰, palyginus su vėlesniųjų presbiterologijos pildytojų rašysena (plg. 3 ir 7, 8, 9 pav.), darytina išvada, kad Arnoldtas netapatintinas su pagrindiniu pildytoju, maža to, jo rankos priedašų QPP, regis, apskritai nėra. Tai iš dalies patvirtina ir nustatytas tų papildymų datavimas – jie prirašyti tik XIX a., jau po Arnoldto mirties (žr. 2.2). Pridurtina, kad Arnoldtas savosios presbiterologijos šaltinių sąrašė QPP neminėjo, tad tikėtina, kad ja nesinaudojo (nors nurodė ne tik spausdintas presbiterologijas, pavyzdžiui, Friedricho Pastenaci'o, bet ir rankraštinę Stimerio presbiterologiją, kuria, rėmėsi ir Quandtas, žr. 4).

⁴⁰ Arnoldto autografų esama GStA PK, Prūsijos kultūros paveldo Valstybinėje bibliotekoje Berlyne (Staatsbibliothek zu Ber-

lin – Preußischer Kulturbesitz), taip pat Lenkijos Valstybiniame archyve Olštynje (Archiwum Państwowe w Olsztynie).

Rekonstruota *QPP* rankraščio istorija matyti 1 schemeje⁴¹.

1 schema. *QPP* rankraščio istorija

⁴¹ Schemoje laužtiniuose skliaustuose [ ] teikiami duomenys, kurie nėra paliudyti ar įrodyti, bet tikėtini.

2. QPP ATRIBUCIJA.

2.1. AUTORYSTĖ. XIX a. sudarytame Karaliaučiaus valstybinio archyvo rankraščių kataloge *Verzeichnis der Bolzischen, der Hennigschen und der Rhesaschen Manuskrifte und Karten sowie auch der in der Archiv-Bibliothek abgesondert aufgestellten Handschriften* (Msc) QPP buvo įregistruotas kaip Quandto veikalas *Preußische Presbyterologie* – tai rodo jau minėta Päslerio atnaujinta šio katalogo versija (žr. 1.2): „Johann Jacob Quandt: Preussische Presbyterologie Bd. 1“–„Bd. 4“⁴², „Johann Jacob Quandt: Preussische Presbyterologie Bd. 5“⁴³. Panašiai QPP rankraštis įtrauktas ir į elektroninį GStA PK katalogą: „Johann Jacob Quandt: Preuß. Presbyterologie. Mit Nachträgen. 5 Bände“⁴⁴. Autentiško pavadinimo neturėjęs Quandto veikalas vadinamas *Preußische Presbyterologie* tikriausiai pagal Borowski'o proveniencijoje įrašytą apibūdinimą „die Preuß. Presbyterologie“ (QPP I 1).

Vis dėlto rankraštis neturi antraštinio lapo, tad pats autorius nenurodė ne tik veikalo pavadinimo, bet ir savo pavardės. Tik paliko užuominą – savo pavardės inicialą „Q“, parašytą po citata iš Ovidijaus kūrinio (QPP I 1, žr. 2.2 ir 1 pav.). Kad veikalo autorystė priskirtina XVIII a. gyvenusiam Quandtui, byloja cituoti Borowski'o proveniencija: joje nurodoma visa autoriaus pavardė ir netiesiogiai – jo eitos vyriausiojo rūmų pamokslininko Pilies bažnyčioje pareigos:

Diefe [...] Reliquien, von der Hand mei=||nes Amtsvorgängers Qvandt find [...] nicht zur Schloßkirchen || Regiftratur, fondern zu meinen Eigenthum gegeben (QPP I 1, visą įrašą žr. 1.2 ir 1 pav.).

Maža to, Borowski'o teiginys implikuoja tai, ką patvirtina rašysenos analizė, nepalikdama jokių abejonų – QPP yra Quandto autografas. Lyginant pagrindinio presbiterologijos rašytojo rašyseną su Quandto, analizuojant tiek gotikinio, tiek lotyniško rašto pavyzdžius iš QPP ir iš neabejotinai Quandto rašytų rankraščių, saugomų keliuose archyvuose, akivaizdu, kad tai to paties asmens ranka (plg. 4–5 ir 6, 8, 9 pav.).

Be Quandto pagrindinio teksto ir skirtingu metu jo paties įrašytų papildymų, retkarčiais net ant kitokio popieriaus ir formato lapų⁴⁵, taip pat be įrištų ar įdėtų keletu priedų – atskirų lapų su autoriaus amžininkų rašytais tekstais⁴⁶, rankraštyje yra ir dar vėlesnių kitų asmenų įvairaus pobūdžio prierasų: tikslingų ir atsitiktinių

42 VBHRM² 209–210.

43 VBHRM² 210.

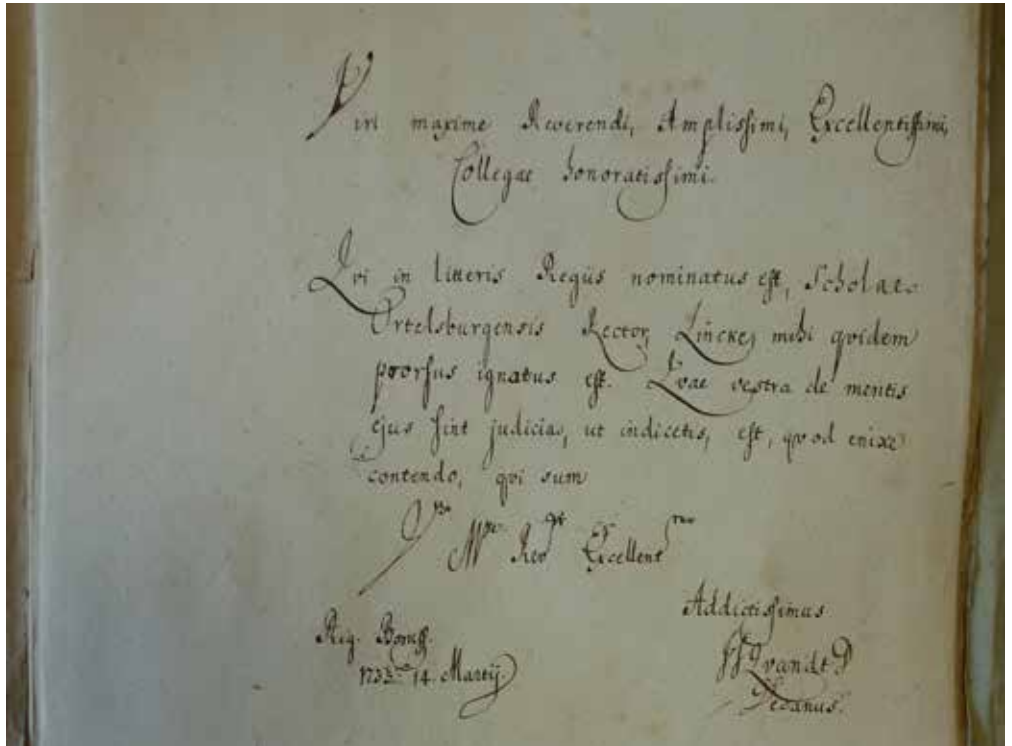
44 Katalogas prieinamas tik GStA PK: http://archivdatenbank.gsta.spk-berlin.de/midosasearch-gsta/MidosaseARCH/xx_ha_hs/index.htm.

45 Įdomi detalė: pritrūkęs ar neturėdamas su savimi popieriaus Quandtas presbiterologijai panaudojo jam adresuotą laišką (žr. QPP II 32r–33v). Sulankstyto, apkirpto ir įrišto laiško fragmentuose vis dar matyti ne tik kreipinys – išvardytos generalinio

superintendento, vyriausiojo rūmų pamokslininko, konsistorijos tarėjo pareigos, bet ir laiško parašymo data: „18. Februarii || 1738“ (QPP II 33v).

46 Antai poskyryje apie Vilkyškių (vok. *Willkischken*) parapiją įrištas 1757 m. spalio 25 d. datuotas, Tilžėje rašytas, bet nepasirašytas pasakojimas apie tragišką tenykščio kunigo Johanno Friedricho Schwennerio (1712–1757-10-15) mirtį; ant lapo *recto* pusės Quandtas užrašė: „Beylage“ (QPP IV 89r–89v).

4 pav. Quandt 1733-03-14: raštas dėl Ortelsburgo rektorius Lincke's;
 APO: 1646/1896 [Kirchensachen], 1703–1800

pildymų, pavienių pastabų, taisymų ir pabraukimų rašalu ar pieštuku (žr. 3 išn.). Jau minėta, kad Nietzsche's tvirtino Arnoldtą gausiai pildžius QPP, vis dėlto tiek rašysenos analizė, tiek daugumos papildymų datavimas tai verčia paneigti (žr. 1.2 ir 2.2).

Kol kas identifikuotas vienas Quandto veikalo pildytojas – tai minėtasis QPP I–IV savininkas Borowski's (žr. 1.2, plg. 2 ir 7 pav.). Vos keliolika Borowski'o papildymų gana smulkia rašysena yra susitelkę QPP I–II ir teikia informacijos apie skirtingu laiku tarnavusius dvasininkus (ne tik introdukuotus po Quandto mirties, pvz.: QPP I 243 [žr. 7 pav.], 357, 358, 440, 441, QPP II 145v). Nors XVIII a. pabaigoje Borowski's buvo skeptiškas, jog Quandto veikalas kada nors galėtų būti išleistas (citata žr. 2.2), tikėtina, kad gerokai vėliau, jau XIX a., gavęs keturis rankraščio tomus ir tapęs vyriausiuoju rūmų pamokslininku (1815) ar Prūsijos Evangelikų Bažnyčios vyskupu (1816), jis ne tik pats pildė QPP (nors ir minimaliai), bet ir įpareigojo ką nors, tikriausiai vieną iš savo pavaldinių, veikalą papildyti išsamiau, matyt, ketindamas jį publikuoti. Galbūt neatsitiktinai pagrindinio QPP pildytojo ranka įrašytas straipsnis apie vyriausiąjį rūmų pamokslininką Borowski'į yra dvigubai ar net trigubai ilgesnis nei apie kitus Pilies bažnyčios dvasininkus (QPP I 40–41). Beje, Borowski's peržiūrėjo

Da vor ... 1656 ...

Johannes Andreas Casar, ...

Julius Casar, ...

Michael Engel ...

so zum ...

- 1779 - Erhard Jacob Zetter, aus Thüringen, geboren 1744 d: 17
 März, kam in Samuel Gabriel Halle, hat vorhin Salzweidiger
 bey der Buchdruckung gearbeitet: Engländer, wurde 1779 Dom: 8
 p: 1. von dem Hofrath Neumann introducirt, starb
 anno 1816 im 73. Jahr Lebensjahre
1785. Johann Gottfried Kraft, aus der Pf.: in Kromitten aus
 nach fünfzig Jährigen, wurde 1785 Dom: Ecclesi
 von Hofrath Neumann introducirt und starb 1811
 am 30. Jan. Februar im 75. p: Lebensjahre.
1798. Johann Gottlieb Weis, aus der Pf.: in Tharau,
 wurde 1798 von Hofrath Neumann Dom:
 introducirt und 1803 Pf.: in Tharau
 bey der Altschul. Schenkung.

ad Ebel.

+ Hofrath D. Hennig zum
 Pf.: in Hermsdorf im Oberl.
 da, durch Hofrath von König:
 Friedrichs Collegio für, als
 Adjunct von Arch: Dietz Zetter
 und d: 31 März 1816, mo
 von Superint: Weisf Dom:
 Prebica introducirt wurde.
 Es ward eod. ano im Koobr
 ordinarius Dietz. - Im Jahr
 1809 erhielt er von d: Hofr
 voss. Leipzig die Gradum Doct:
 in Philosophia.

1811. Carl Fridr. Wilh. Rieman
 nat. 1763. 7 Jahre lang
 dicit von Haag. 1780. 1781
 1786. als Hofrath in
 ging 1788. als Hofrath in
 rathen beauftragt. Vorher; für 1791
 war er als Hofrath in
 1795. als Hofrath in
 1797. als Hofrath in
 1798. als Hofrath in
 1810. von Hofrath
 trat an 15. April; 1811.
 p. Hofrath in
 1816. Hofrath in
 als Hofrath in
 (1784) am 4. März;
 ordinirt 1806 am 23. Jan
 November zu Tharau

savo pavaldinio įrašus ir užpildė jo paliktas spragas straipsniuose apie du Vėluvos (vok. *Wehlau*) diakonus – Johanną Christophą Maschke'ę (1755–1810) ir Johanną Zimmermanną (1763–1812) (*QPP* II 145v). Pagrindinis *QPP* pildytojas naujais duomenimis ne tik išplėtė kai kuriuos Quandto parašytus presbiterologijos straipsnius, baigė rašyti Borowski'o pradėtus, bet ir prirašė naujų (žr. 7, 8, 9 pav.). Jo papildymai teikia informacijos apie kunigus, introdukuotus iki 1827 m. imtinai (plg. *QPP* II 33v, 73r, 82v, 117r, 126v). Šio pagrindinio pildytojo pradėtą darbą vėliau kiek tęsė kitas asmuo, kurio yra vos keletas papildymų ir jie siekia XIX a. vidurį (žr. toliau – 2.2). Vis dėlto nė vieno pildytojo prieraišai nėra tokie gausūs, kad kuris nors iš jų galėtų būti laikomas Quandto bendraautoriumi.

2.2. DATAVIMAS. Borowski's 1794 m. išleistame *Verzeichnis der preußischen Jubelprediger* teigė, kad presbiterologiją Quandtas rašęs, pildęs ir tobulinęs kone penkis dešimtmečius, taip suponuodamas, jog ji pradėta rašyti apie 1722-uosius. Sykiu apgailestavo, kad presbiterologija nebuvo išleista ir kad dėl pasikeitusio skaitytųjų skonio bei sumenkusios tokio pobūdžio knygų paklausos ji taip ir liks nepasiekusi adresato:

Schade ifts immer, daß feine mit unendlicher Mühfamkeit ausgearbeitete preuß. Presbyterologie, die er in mehreren Foliobänden fchrieb und an welcher er funfzig Jahre hindurch feilte und nachtrug, kein Werk fürs Publikum geworden ift; auch bei dem jezzt fehr veränderten Gefchmak unfers Zeitalters und dem Mangel der Lefer und Käufer folcher Art Schriften es wohl nie werden wird⁴⁷.

Vis dėlto Borowski's, kaip minėta (žr. 1.2), nebuvo tikslus, nurodydamas *QPP* rankraščio formatą (visi penki tomai yra ne *in folio*, o *in octavo*), tad Quandto darbo prie presbiterologijos trukmę jis taip pat galėjo nurodyti tik labai apytiksliai.

Įtikinamesnė yra nuomonė Nietzsche'o, kuris XX a. pradžioje rėmėsi gausia archyvine medžiaga, iki Antrojo pasaulinio karo saugota Karaliaučiaus Valstybinėje ir universiteto bibliotekoje⁴⁸. Pasak šio biografo, Quandtas savo veikalą pradėjo rašyti **1737 m.**, mat kaip tik tada jo prašymu Prūsijos kunigai ėmė siųsti pranešimus apie savo parapijas – medžiagą presbiterologijai⁴⁹. Nietzsche's rašė, kad Quandtas prie *QPP* dirbo 35-erius metus, t. y. iki mirties, ir vadino šį veikalą viso jo gyvenimo kūriniumi: „fein Lebenswerk“⁵⁰.

7 pav. *QPP* I 243: Borowski'o prirašytas straipsnis apie Riemainą ir pradėtas apie Ebelį – jį baigė pagrindinis pildytojas; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Hs, Nr. 2, Bd. 1

⁴⁷ Borowski 1794, 121.

⁴⁸ Karaliaučiaus universiteto biblioteka 1827 m., sujungus ją su Pilies biblioteka, pavadinta *Karališkąja ir universiteto biblioteka* (*Königliche und Universitätsbibliothek*),

o 1918 m. – *Valstybine ir universiteto biblioteka* (*Staats- und Universitätsbibliothek*) (Kaunas 2000, 732).

⁴⁹ Nietzsche 1905, 127.

⁵⁰ Nietzsche 1905, 128.

Leid XIII. Kattenau.

Dies ist ein 1572. ein Hoffungsbuch, welches
besitzt. 1572. s. dazu zu se. zu. Buchen
des Kasten 17. 1. Buch zu Regnit, und
nach Kattenau geschicket ist; in welchem
s. 2. nachfolgend ist, alle Bucher, die
zu Kattenau aufgeschicket sind.

1579. Johann Schickel, Thüringer.
Es ist in dem 1625. geschicket
nach Kattenau. Von diesem
Buch ist in dem 1. Buch
zu se. s. 1. Buch zu
nachfolgend ist, alle Bucher, die
zu Kattenau aufgeschicket sind.

~~1579. Johann Schickel, Thüringer.
Es ist in dem 1625. geschicket
nach Kattenau. Von diesem
Buch ist in dem 1. Buch
zu se. s. 1. Buch zu
nachfolgend ist, alle Bucher, die
zu Kattenau aufgeschicket sind.~~

1573. Eusebius Machlet, Thüringer.
Es ist in dem 1625. geschicket
nach Kattenau. Von diesem
Buch ist in dem 1. Buch
zu se. s. 1. Buch zu
nachfolgend ist, alle Bucher, die
zu Kattenau aufgeschicket sind.

1635. Johann Schickel, Thüringer.
Es ist in dem 1625. geschicket
nach Kattenau. Von diesem
Buch ist in dem 1. Buch
zu se. s. 1. Buch zu
nachfolgend ist, alle Bucher, die
zu Kattenau aufgeschicket sind.

1659. Eusebius Machlet, Thüringer.
Es ist in dem 1625. geschicket
nach Kattenau. Von diesem
Buch ist in dem 1. Buch
zu se. s. 1. Buch zu
nachfolgend ist, alle Bucher, die
zu Kattenau aufgeschicket sind.

1662. Philipp Rudig, Memela.
Es ist in dem 1625. geschicket
nach Kattenau. Von diesem
Buch ist in dem 1. Buch
zu se. s. 1. Buch zu
nachfolgend ist, alle Bucher, die
zu Kattenau aufgeschicket sind.

1674. Philipp Rudig, Memela.
Es ist in dem 1625. geschicket
nach Kattenau. Von diesem
Buch ist in dem 1. Buch
zu se. s. 1. Buch zu
nachfolgend ist, alle Bucher, die
zu Kattenau aufgeschicket sind.

1675. Michael Schickel, Tilsa.
Es ist in dem 1625. geschicket
nach Kattenau. Von diesem
Buch ist in dem 1. Buch
zu se. s. 1. Buch zu
nachfolgend ist, alle Bucher, die
zu Kattenau aufgeschicket sind.

Dies ist ein 1674.
Buch, welches
zu Kattenau
aufgeschicket
ist.

1692. Sebastianus Deyer, Tilsa.
Es ist in dem 1625. geschicket
nach Kattenau. Von diesem
Buch ist in dem 1. Buch
zu se. s. 1. Buch zu
nachfolgend ist, alle Bucher, die
zu Kattenau aufgeschicket sind.

1700. Alexander Feil, Tilsa.
Es ist in dem 1625. geschicket
nach Kattenau. Von diesem
Buch ist in dem 1. Buch
zu se. s. 1. Buch zu
nachfolgend ist, alle Bucher, die
zu Kattenau aufgeschicket sind.

1700. Alexander Feil, Tilsa.
Es ist in dem 1625. geschicket
nach Kattenau. Von diesem
Buch ist in dem 1. Buch
zu se. s. 1. Buch zu
nachfolgend ist, alle Bucher, die
zu Kattenau aufgeschicket sind.

8 pav. QPP IV 19v-20r: poskyrio „Kattenau“ („Katriava“) fragmentas, kuriame matyti ir vėlesni Quando įrašai, ir pagrindinio pildytojo prieraišai; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Hs, Nr. 2, Bd. 4

1737 m. Quandtui buvo 51-eri, jis jau užėmė aukščiausius Prūsijos bažnytinius ir akademinus postus: buvo ne tik Karaliaučiaus universiteto teologijos profesorius *primarius* (1732), ne syki ėjęs ir rektoriaus pareigas, vyriausiasis rūmų pamokslininkas (1721), konsistorijos tarėjas, bet ir generalinis Prūsijos superintendantas (1736). Labai tikėtina, kad Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo I (Friedrich Wilhelm I, 1688–1740, valdė 1713–1740) Quandtui 1736 m. suteiktos garbingos generalinio Prūsijos superintendente pareigos paskatino pradėti rengti tokį veikalą. Presbiterologiją Quandtas rašė ne vienus metus, iki pat gyvenimo saulėlydžio. Veikalo rengimo etapus liudija gausybė teksto chronologinių sluoksnių, kuriuos atspindi įrašų išsidėstymas puslapyje, skirtinga rašalo spalva ir pakitęs braižas (vėlesni įrašai nebe tokios kaligrafiškos rašysenos, kai kurie papildymai įrašyti drebančia ranka, žr. *QPP* IV 20r ir 8 pav.). Vėliausiai Quandto įrašyti tie presbiterologijos straipsniai, kurie skirti 1767 ir 1768 m. introdukuotiems kunigams (žr. atitinkamai *QPP* IV 11r, 20r, 62v, 66v ir *QPP* I 464, *QPP* II 5r, *QPP* III 154v, *QPP* IV 81r, *QPP* V 33r), tad jie datuoti tarp **1767/1768 ir 1772 m.** Taigi *QPP* – iš tiesų maždaug trijų dešimtmečių Quandto darbo rezultatas.

Kaip spręstina iš Quandto ranka *QPP* I 1 įrašytos šiek tiek modifikuotos citatos iš Ovidijaus (Publius Ovidius Naso, 43 m. pr. m. e.–17 m. e. m.) kūrinio *Tristia* (toliau – *OT*), jis numatė, kad veikalas, galbūt dėl presbiterologijos žanro specifikos, liks nebaigtas:

QPP I 1 *Defuit his scriptis ultima lima meis.* || *Q* (žr. 1 pav.)

OT I 7₃₀ *Defuit et scriptis ultima lima meis*

Vis dėlto vėliau, XIX a., *QPP* kryptingai buvo pildoma kitų asmenų. Negausių Borowski'o papildymų *terminus post quem* laikytinas 1815 m. kovas, kai tapus vyriausiuoju rūmų pamokslininku jam buvo padovanoti *QPP* I–IV (žr. 1.2). Vėliausia Borowski'o ranka įrašyta data yra 1816 m. straipsnyje apie Karaliaučiaus Senamiesčio bažnyčios arkidiakoną Johanną Wilhelma Ebelį (1784–1861) (žr. *QPP* I 243 ir 7 pav.), tad tikėtina, kad jo papildymai ir datuoti **1816-aisiais ar šiek tiek vėliau**. Paskui prie *QPP* nuosekliai ėmė dirbti kol kas neidentifikuotas pagrindinis jos pildytojas. Tokią pildymų chronologiją atspindi ką tik minėtas straipsnis: jį rašyti pradėjo Borowski's, o užbaigė šis asmuo. Pastarasis *QPP* pildė **tarp 1816 ir 1829 m.**, kai Borowski's ėjo Prūsijos Evangelikų Bažnyčios vyskupo pareigas: jas pagrindinis pildytojas nurodydavo savo prirašytuose straipsniuose minėdamas kunigą ordinavusio Borowski'o pavardę, be to, pridėdavo pagarbą reiškiantį priedėlį *Herr* 'ponas', kuris rodo, jog tuo metu vyskupas tebegyveno, pvz.: „vom || HErrn Biſchofe *Dr. Borowski zu Schloß ordi=||nirt*“ (*QPP* I 447). Trečiasis *QPP* pildytojas viename iš straipsnių yra nurodęs 1849 m. datą (*QPP* II 129r), kuri liudija, kad **XIX a. viduryje** Quandto veikalas tebebuvo pildomas.

2.3. LOKALIZAVIMAS. *QPP* parengimo vieta – **Karaliaučius**, kur Quandtas gyveno beveik visą gyvenimą: nuo gimimo 1686 m. kovo 27 d. iki mirties 1772 m. sausio 17 d. Veikalą Karaliaučiuje pildė Borowski's ir, tikėtina, kiti pildytojai.

3. QPP SANDARA IR TURINYS.

3.1. QPP STRUKTŪRA. Panašiai kaip ir kitose presbiterologijose, QPP informacija apie Prūsijos evangelikų dvasininkus dėstoma pagal vyskupijas (vok. *Erzpriestertum* arba *Probstei*), paskui – pagal parapijas, o galiausiai chronologiškai išvardijami jose tarnavę asmenys. Didėnųjų parapijų dvasininkai dar grupuojami pagal rangą ir parapijiečių tautybę – į vyriausiuosius kunigus (vok. *Erzpriester*, lot. *Archipresbyter*), kuriuos lietuviai vadino *vyskupais*⁵¹, kunigus ir diakonus, vokiečių ir lietuvių (pvz.: „*Archipresbyteri et Pastores*“ [QPP IV 114v–115v] ir „*Diaconi*“ [QPP IV 116r–119r], „*Pastores*“ [QPP IV 67v–69r] ir „*Diaconi*“ [QPP IV 69v], „*Litthauifche Pastores*“ [QPP IV 102v–103r] ir „*Litthaufche Diaconi*“ [QPP IV 103v–105r], „*Teutonico-Lithavi*“ [QPP IV 77v–78r] ir „*Pastores pure Teutonici*“ [QPP IV 78r–79r]). Parapijai skirti skyriaus pradžioje paprastai dar pateikiama glausta jos įkūrimo ir bažnyčios pastatymo istorija.

Lietuvių raštijos istorijos tyrimams reikšmingiausi du šio penkiatomio rankraščio tomai: Karaliaučiaus dvasininkams skirtas QPP I, kurio skyriuje „*Litthaufche Kirche*“ (QPP I 108–119) Quandtas teikė duomenų apie Karaliaučiaus lietuvių evangelikų kunigus, ir QPP IV, kuriame jis rašė apie Prūsijos Lietuvoje tarnavusius dvasininkus. Apie kai kurias lietuviškas parapijas (pavyzdžiui, Trempų, Želvos) informacijos teikiama QPP II–III.

Vien tik Prūsijos Lietuvos kunigams skirtą QPP IV sudaro aštuoni skyriai: šeši apima Įsruties (vok. *Insterburg*), Gumbinės (vok. *Gumbinnen*), Tilžės (vok. *Tilsit*), Ragainės (vok. *Ragnit*), Klaipėdos (vok. *Memel*), Labguvos (vok. *Labiau*) vyskupijas, o tomo gale dar dviem atskirais skyriais teikiama informacijos apie į Prūsiją atsikėlusius zalcburgiečių ir evangelikų reformatų kunigus (detaliau žr. 1 lentelę⁵²).

51 Apie vyskupų institucijos panaikinimą 1588 m. ir tolesnį termino *vyskupas* vartoseną XVI–XVIII a. vidurio Prūsijos Lietuvos raštijoje žr. Aleknavičienė 2014a, 59–122.

52 Komentarai: 1) lentelėje nurodomi tik Quando rašyti skyriai, poskyriai ir jų puslapiai; 2) skyriuje apie Tilžės vyskupiją Quandtas suklydo numeruodamas poskyrius (parapijas): po „*V. Piktupöhnen*“ eina „*VII. Plaschken*“, t. y. trūksta šeštojo; 3) poskyris apie Tauragės parapiją (QPP IV 76v) įrašytas Quando vėliau; 4) Ragainės vyskupijai priklausiusios Šilėnų parapijos pavadinimas „*Schillehnen*“ (QPP IV 92v) ir straipsniai apie joje dirbusius kunigus prirašyti vėliau pagrindinio pildytojo tuščiaime puslapyje tarp poskyrių „*VIII. Wischwill*“ ir „*IX. Zillen*“, mat ši parapija įkurta po Quando mirties – 1795 m.: „*Eine neue Kirche, welche 1795 fundirt worden*“ (QPP IV 92v); 5) duomenys apie Lenkviečių parapijos kunigus Quando įrašyti vėliau, o pavadinimas užrašytas dukart: „*Lengwethen*“

(QPP IV 94v) bei „*Lengweten*“ (QPP IV 95r), pastarasis ant atskiro mažesnio formato lapo, kurio *recto* ir *verso* pusėse poskyrių dar vėliau tęsė pagrindinis pildytojas; 6) duomenys apie Klaipėdos vyskupijos Karvaičių parapiją – pavadinimas „*Karwaiten*“ ir straipsniai apie jos kunigus (QPP IV 112r) – Quando įrašyti vėliau; 7) poskyrį apie Juodkrantės kunigus „*Pfarrer in Schwartzort*“ (QPP IV 112v) rašė pagrindinis pildytojas; 8) dėl vietos stokos pagrindiniam pildytojui ne sykį duomenis teko prirašyti jau kitoms parapijoms skirtuose puslapiuose: QPP IV 18v jis tęsė poskyrį apie Juodlaukius, QPP IV 39v – apie Stalupėnus, QPP IV 46v – apie Klišius, QPP IV 86v – apie Pilkalnį; 9) trūksta QPP IV 97–98 lapų; 10) suklysta folijuojant QPP IV lapus: užuot rašius „122“ ir „124“ įrašyta „123“ ir „125“; 11) lentelėje ir toliau tekste rodyklė ← rodo, iš ko taisyta (t. y. momentinius taisymus); ženklai [ ] žymi vėliau įrašytą žodį virš eilutės.

QPP IV skyrius (vyskupija)	QPP IV poskyris (parapija)	Lietuviškas tradi- cinis vietovardis	QPP IV puslapiai
„Infterburgifches Er3Priefterthum“	„I. <i>Insterburg</i> “ „II. <i>Aulowehnen</i> “ „III. <i>Balleten</i> “ „IV. <i>Darkehmen</i> “ „V. <i>Didlaken</i> “ „VI. <i>Enzuhnen</i> “ „VII. <i>Gawaiten</i> “ „VIII. <i>Georgenburg</i> “ „IX. <i>Gerwifchkehmen</i> “ „X. <i>Gumbinnen</i> “ „XI. <i>Iodlauken</i> “ „XII. <i>Iſdaggen</i> “ „XIII. <i>Kattenau</i> “ „XIV. <i>Kraupifchken</i> “ „XV. <i>Kuffen</i> “ „XVI. <i>Malwifchken</i> “ „XVII. <i>Muldzen</i> “ „XVIII. <i>Nemmersdorf</i> “ „XIX. <i>Nibbudzen</i> “ „XX. <i>Norkitten</i> “ „XXI. <i>Pelleninken</i> “ „XXII. <i>Tollminkehmen</i> “ „XXIII. <i>Walterkehmen</i> “ „XXIV. <i>Žirgupöhnen</i> “	Įsrutis Aulavėnai Balėtai Darkiemis Didlaukiai Enciūnai Gavaičiai Jurbarkas Gerviškėnai Gumbinė Juodlaukiai Išdagai Katniava Kraupiškės Kusai Malviškiai Muldžiai Nemerkiemis Nybudžiai Norkyčiai Peleninkai Tolminkiemis Valtarkiemis Žirgupėnai	1r–35r: 2v–6r 6v–7r 7v–8r 8v–9r 9v–10r 10v–11r 11v–12r 12v–14r 14v–15r 15v–17r 17v–18r 18v–19r 19v–20r 20v–23r 23v–24r 24v–25r 25v–26v 27v–28r 28v–30r 30v–31r 31v–32r 32v–33r 33v–34r 34v–35r
„Stallupenifche→ Gumbinnifche Probftey“	„Stallupenifche Probftē→ „[Gumb.] Stallupenifche Probftē“ „I. <i>Stallupenen</i> “ „II. <i>Bilderwetschen</i> “ „III. <i>Dubeninken</i> “ „IV. <i>Goldapp</i> “ „V. <i>Kleßzowen</i> “ „VI. „Mehlkēhmen→“ <i>Melkēmen</i> “ „VII. <i>Pillupönen</i> “ „VIII. <i>Wilhelmsberg</i> “ „IX. „Žabinen→“ <i>SŽabinen</i> “ „X. <i>Žitkehmen</i> “	Stalupėnai Bildviečiai Dūbininkai Galdapė Klišiai Mielkiemis Pilupėnai Vilhelmsbergas Žabynai Žydkiemis	36r–53v: 36v–37r 37v–39r 39v–40r 40v–41r 41v–44r 45v–46r 46v–47r 47v–49r 49v–50r 50v–52r 52v–53v

QPP IV skyrius (vyskupija)	QPP IV poskyris (parapija)	Lietuviškas tradi- cinis vietovardis	QPP IV puslapiai
„Tilfitfches II Er3Priefterthum“	„I. <u>Tilfe</u> “ „II. <u>Coadjuten</u> “ „III. <u>Kallninken vnd Ins</u> “ „III. → IV. <u>Kaukehmen</u> “ „V. <u>Piktupöhnen</u> “ „VII. <u>Plaschken</u> “ „VIII. <u>Henrichswalde</u> “ „IX. <u>Ionaikifchken</u> “ „X. <u>Lappenhnen → Lappiehnen</u> “	Tilžė Katyčiai Kalnininkai ir Isė Kaukėnai Piktupėnai Plaškiai Gastos Joneikiškė Lapynai	54r–76v: 54v–63r 63v–65r 65v–67r 67v–69v 70v–72r 72v–73r 73v–74r 74v–75r 75v–76v
„Ragnitfches II Er3Priefterthum“	„I. <u>Ragnit</u> “ „II. <u>Budwethen</u> “ „III. <u>Lazdehnen</u> “ „IV. <u>Pilkallen</u> “ „V. <u>Schirwind</u> “ „VI. <u>Wilkiſchken</u> “ „VII. <u>Willuhnen</u> “ „ <u>Wifchwill</u> → VIII. <u>Wifchwill</u> “ „IX. <u>Žillen</u> “ „ <u>Lengwethen</u> “, „ <u>Lengweten</u> “	Ragainė Būdviečiai Lazdynai Pilkalnis Širvinta Vilkyškiai Viliūnai Viešvilė Žiliai Lenkviečiai	77r–95r: 77v–81r 81v–82r 82v–84r 84v–86r 86v–88r 88v–90r 90v–91r 91v–92r 93v–94v 94v–95r
„Memelfches II Er3Priefterthum“	[I. Memel] „II. <u>Crotingen</u> → [Deutfch-] <u>Crotingen</u> “ „III. <u>Karkel vnd Schakunen</u> “ „IV. <u>Kinthen</u> → <u>Kinten</u> “ „V. <u>Prökuls</u> “ „VI. <u>Rusf</u> “ „VII. <u>Werden</u> “ „ <u>Karwaiten</u> “	[Klaipėda] Kretingalė Karklė ir Šakūnai Kintai Priekulė Rusnė Verdainė Karvaičiai	96r–112v: 99r–105r 105v–106r 106v–107r 107v–108r 108v–109r 109v–110r, 112v 110v–112r 112r
„Labiaufches II Er3Priefterthum“	„ <u>Labiau</u> → I. <u>Labiau</u> “ „II. <u>Gilge</u> “ „III. <u>Laukiſchken</u> “ „IV. <u>Legitten</u> “ „V. <u>Popelken</u> “ „VI. <u>Skayßgirren</u> → <u>Skaisgirren</u> “	Labguva Gilija Laukiška Laigyčiai Papelkiai Skaisgiriai	113r–127r: 114v–119r, 114r 119v–120r 120v–121r 121v–123r, 126v–127r 123v–125r 125v–126r

QPP IV skyrius (vyskupija)	QPP IV poskyris (parapija)	Lietuviškas tradi- cinis vietovardis	QPP IV puslapiai
„Salzburger Emi- granten=Prediger“	„Salzburgfche Emigranten= Prediger“		128r–129v
„Reformirte Kirchen in Litthauen“	„I. im <u>Insterburgfchen</u> «← <u>Insterburgfchen</u> “ „1. <u>Insterburg</u> “ „2. <u>Gumbinnen</u> “ „3. <u>Göritten</u> “ „4. <u>Iudzen</u> “ „5. <u>Wilhelmsberg</u> “ „6. <u>Žadwethen</u> “ „II. <u>Tilfe</u> “ „III. <u>Ragnit</u> “ „IV. <u>Memel</u> “	Įsrutis Gumbinė Gėritai Jučiai Vilhelmsbergas Sodviečiai (?) Tilžė Ragainė Klaipėda	130r–136r: 130v 131r 131v 132r 132v 133r 133v–134r 134v 135v–136r

1 lentelė. QPP IV sandara

Dvasininkams skirtuose presbiterologijos straipsniuose Quandto teikiamų biografinių duomenų dėstymo tvarka nėra itin griežta (apie turinį žr. toliau – 3.2). Fiksuotą poziciją užima tik šie duomenys: straipsnis pradedamas tarnystės konkrečioje parapijoje pradžios metais, o po jų eina kunigo vardas bei pavardė.

3.2. QUANDTO DUOMENYS APIE PRŪSIJOS LIETUVOS KUNIGUS. QPP apie Prūsijos evangelikų dvasininkus esama įvairaus pobūdžio informacijos.

3.2.1. PAGRINDINIAI DUOMENYS. Paprastai presbiterologijos straipsniuose Quandtas teikia šių biografinių duomenų (ir maždaug tokia tvarka): 1) metai, nuo kurių pradėta tarnyba konkrečioje parapijoje, 2) vardas ir pavardė, 3) kilmės vieta, rečiau – gimimo metai ar net tiksli data, 4) kada ir kas ordinavo, 5) kada ir kas introdukavo į parapiją (tarp lietuviškose parapijose dirbusių dvasininkų duomenų kartais minimas kunigas, per introdukciją sakęs lietuvišką pamokslą), 6) tarnybos parapijoje pabaiga arba atitinkamai mirties metai ar tiksli data ir retkarčiais priežastis (pvz.: „an der Pefť“ [QPP IV 37r], „vom Schlag“ [QPP IV 112v]).

Neretai QPP teikiama informacija leidžia papildyti ar net patikslinti kai kurių lietuvių raštijos kūrėjų biografijų faktus. Antai ilgą laiką senosios lietuvių raštijos tyrėjų, besirėmusių įvairiais šaltiniais, manyta, kad Petras Gotlybas Milkus (Peter Gottlieb Mielcke, 1695–1753), vienas vadinamosios *Quandto Biblijos* (Karaliaučius, 1735) vertėjų ir korektorių, giesmių vertėjas, gimė 1692 ar 1693 m.⁵³ Tačiau QPP nurodyti 1695-ieji, tiksliau, pateikta tiksli gimimo data – 1695 m. spalio 25 d.: „Natus ||

⁵³ Plg. BrZA II 52; *Zwischenmanuskript* 4, 1188.

1695. 25. || Oct.“ (QPP IV 47r). Kad Quandtas teišus, dabar įrodo Centriniam evangelikų archyve (Evangelisches Zentralarchiv) Berlyne saugoma Tilžės vokiečių bažnyčios (vok. *Deutsche Kirche*) krikšto metrikų knyga. Joje yra įrašas apie Petro Gotlybo Milkaus ir jo brolio dvynio Ernsto Jokūbo krikštą 1695-ųjų spalio 26 d.⁵⁴

QPP verčia koreguoti ir ligi šiol lietuvių raštijos istoriografijoje įsitvirtinusių nuomonę, kad Jonas Šulcas (Johann Schultz, ~1684–1709), Nybudžių (vok. *Niebudzen*) ir Lazdynų (vok. *Lasdehnen*) kunigas, Michaelio Mörliino (1641–1708) sekėjas ir jo traktato apie lietuvių kalbą *Principium primarium in lingua Lithvanica* (Karaliaučius, 1706) principų taikytojas, išvertęs *Ezopo pasakėčias* – pirmąjį grožinį kūrinį į lietuvių kalbą, mirė 1710 m. kunigaudamas Tilžėje⁵⁵. Remiantis QPP, aiškėja, kad Prūsijos Lietuvoje XVIII a. pradžioje gyveno ir dirbo net trys kunigai tuo pačiu vardu ir pavarde *Johann Schultz*: vienas – Lazdynuose, kitas – Tilžėje, trečias – Širvintoje (vok. *Schirwindt*). Prie Lazdynų kunigo pavardės Quandtas įrašė, kad šioje parapijoje dirbęs vos pusmetį ir miręs 1709 m. gruodžio 30 d. nuo tuo metu Prūsijos Lietuvoje siautusio maro: „War aber nur ½ Jahr alhie || v. t. 1709. an der Pest. 30. [Decem]br[is]“ (QPP IV 83v). Šiuo teiginiu abejoti neleidžia dar vienas Quandto pateiktas konkretus faktas – Šulcas buvęs palaidotas Lazdynų bažnyčios šventoriuje – ir pacituota jam skirta epitafija: „Seine Begräbnis Stäte ift auf dem Kirch-||hof, wobey folgendes *epitaphiu[m]*: [...]“ (QPP IV 84r). Taigi *Ezopo pasakėčių* vertėjas Jonas Šulcas į Tilžę niekada nebuvo perkeltas, antroji ir paskutinė gana trumpas jo ganytojiškos tarnystės vieta buvo Lazdynai.

3.2.2. FAKULTATYVŪS DUOMENYS. Be pagrindinių duomenų, kai kuriuose QPP straipsniuose teikiama ir papildomų. Fakultatyviais duomenimis QPP labiausiai išsiskiria iš ankstesnių ar kitų to meto presbiterologijų, tad jie aptartini išsamiau.

3.2.2.1. Kartais Quandtas nurodo, kur asmuo mokėsi ar iki tol tarnavo (pavyzdžiui, dirbo precentoriumi, mokyklos rektoriumi ar konrektoriumi, kitos parapijos kunigu ar kunigo adjunktū), kur perkeltas vėliau. Antai prie Rusnės (vok. *Ruß*) kunigo ir giesmių vertėjo Mykolo Gaidžio (Michael Gallus, ~1630/1632–1698) pavardės įrašęs, kad jis buvo valstiečio sūnus iš Gaidelių kaimo netoli Verdainės (vok. *Werden*), Quandtas paminėjo ir tai, jog Gaidys mokėsi Tilžės provincijos mokykloje tuo metu, kai joje rektoriavo magistras Kasparas Devicijus (Casparus Devitius, 1617–1673), o studijuodamas Karaliaučiaus universitete gyveno alumnate:

Michaël Gallus. || E. Bauer[n] Sohn aus e. || Dorf bey Werd[en] || Gaidelen hat vnt[er] || M. Caspar Devitio || in der Provincial-||Schule zu ←f Tilfe || frequentiret v. im || Alumnat zu Königs-||berg gelebet⁵⁶ (QPP IV 109v).

3.2.2.2. Prie kai kurių Prūsijos Lietuvos kunigų pavardžių minima, kur ir pas ką jie mokėsi lietuvių kalbos. Šie faktai Quandtui tikriausiai buvo svarbūs kaip bu-

⁵⁴ Plačiau apie tai žr. Triškaitė 2013, 39–41.

⁵⁵ Plg. *BržA* II 37; *MLE* IV 452.

⁵⁶ Čia ir toliau ženklai " " žymi komentuojamo fragmento ribas. Įrašyta vėliau.

vusiam Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminara vadovui (1723–1727)⁵⁷. Iki XVIII a. antrojo dešimtmečio pabaigos, t. y. kol šis seminaras dar nebuvo pradėjęs veikti, ne lietuvių kilmės asmenys, baigę teologijos studijas ir ketinę dirbuotis Prūsijos Lietuvoje, lietuvių kalbos mokėsi pas lietuviškose parapijose dirbančius kunigus. Neretai visus reikiamus egzaminus išlaikę Teologijos fakulteto absolventai, vadinamieji *Candidati Ministerii*, pirmiausia būdavo skiriami ne kunigais, o precentoriais. Antai straipsnyje apie Aulavėnų (vok. *Aulowönen*) kunigą Christophorą Voigtą (?–1682), kilusį iš Holšteino ir į Prūsiją atvykusį iš Švedijos⁵⁸, Quandtas įrašė, kad jis lietuvių kalbos išmokęs precentoriaudamas Vilkyskiuose:

Christophorus <Vogt.→> Voigt, [Svecus] [...] || P[ræ]centor in Will-||kifchken, alwo er die Litthaufche Sprache erlernet⁵⁹ (QPP IV 6v–7r).

O štai XVIII a. pradžioje kilusios filologinės polemikos iniciatorius minėtasis Mörlinas, atvykęs į Prūsiją iš Tiuringijos miestelio Olberslebena, lietuvių kalbos mokėjęs pas Viešvilės (vok. *Wischwill*) kunigą Heinrichą Eisenblätterį (1635–1688) – šis faktas, pasak Quandto, minimas spausdintame Mörlino laidotuvių pamoksle, kurį sakęs Karaliaučiaus universiteto profesorius Michaelis Schreiberis (1662–1717):

Henrich Eifenblätter || meminit ejus M[agister] Schreib[erus] in intim. fun. || Michael[is] Mörlini alß Mörlin[us] b[e]y ihm || Litthauifch gelernet (QPP IV 91v)⁶⁰.

Pas Gumbinės kunigą Kristupą Rebentišą (Christoph Rebentisch, ~1682–1724), vieną iš keturių Quandto išleisto *Naujojo Testamento* (Karaliaučius, 1727) vertėjų, lietuvių kalbos mokėjęs Johannas Albertas Piascovius (~1690–1720) iš Grabowo:

Io. Alb. Piascovius, Grabowa-Pruff[us] || [...] ¶begab sich nach Gumbinnen || zum Pf. Rebentifch d[as] Litthaufche zu erlernen⁶¹ (QPP IV 8r).

Kita vertus, Quandtas straipsnyje apie Conradą Wolfgangą Schaarą (1707–1757), beje, lankiusį Halės universiteto Lietuvių kalbos seminara⁶², paminėjo, kad šiam atvykėliui iš Wormsdorfo prie Magdeburgo lietuviškai išmokti buvę per sunku, tad iš lietuviškos Juodlaukių (vok. *Jodlauken*) parapijos turėjęs būti perkeltas kitur – į Paterswalde (Vėluvos aps.):

Conrad Wolfgang Schaar, Wormsdorfi-||Magdeburgenfis || [...] 1734. || nach Paterswalde verfezet, weil ihm alß || einem Ausländ[er] die Erlernung der || Litthaufche[n] Sprache zu fchwer worden (QPP IV 17v).

Šis faktas patvirtina, kad lietuviškose parapijose dirbantiems kunigams lietuviškai mokėti buvo privalu.

57 Apie Quandto vadovavimą Lietuvių kalbos seminarui žr. Citavičiūtė 2004, 51–65.

58 Apie Voigtą žr. *Zwischenmanuskript* 7, 1891.

59 Įrašyta vėliau kitame puslapyje.

60 Eisenblätteris nebuvo vienintelis Mörlino lietuvių kalbos mokytojas (žr. Schreiber 1708, [B 1]; Drotvinas 2002, 105–106, 115).

61 Įrašyta vėliau kitoje grafoje.

62 Apie Halėje 1727 m. įkurtą Lietuvių kalbos seminara, lankytojus ir jų biogramas žr. Schiller 1994, 195–223, apie Schaarą žr. Schiller 1994, 216.

Nors Quandtas prie Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminare dirbusių kunigų pavardžių, kaip antai, pirmojo žinomo docento Petro Gotlybo Milkaus, tokios lituanistinės veiklos neminėjo, vis dėlto prie Kintų (vok. *Kinten*) kunigo Martyno Šimelpenigio (Martin Schimmelpfennig, 1706–1778) įrašė, kad šis šešerius metus mokęs lietuvių kalbos Halėje, tenykščiam Lietuvių kalbos seminare⁶³:

Martinus Schimmelpfennig, Pik-lltupöna-Pruffus. ll [...] ging er 1734. nach Halle ll wofelbft er im Seminario Lithv. ll bey 6. Jahr informirt (QPP IV 108r).

3.2.2.3. Kai kuriuose presbiterologijos straipsniuose teikiama žinių apie kunigo šeimą: minimi tėvo ir motinos vardai, nurodomas giminystės ryšys su tarnybos pirmtaku ar kitais Prūsijos evangelikų kunigais (tėvas, sūnus, brolis), žmonos ir jos tėvo vardai. Pavyzdžiui, prie žinomo lietuviškų raštų rengėjo Valtarkiemio (vok. *Walterkehmen*) kunigo Pilypo Ruigio (Philipp Ruhig, 1675–1749) pavardės įrašyta, kad jis buvo Katniavos (vok. *Kattenau*) kunigo Pilypo Ruigio (Philipp Ruhig, ~1641–1674/1675) sūnus ir pastarojo tarnybos pirmtako Teofilio Šulco (Theophil Schultz, 1629–1673) vaikaitis iš motinos pusės⁶⁴, taip pat minimas Ruigio prosenelis ir senelis iš tėvo pusės:

Philipp Ruhig. <Reg. Pruffus.→> [Cattenau-]Pruffus. ll [...] f. ll Eltervater George Ruhig Burgermeister ll in Liebenwerda, v. deßen Sohn Paul Ruhig ll Ingenieur v. Capitain über die Wibranzen in Memel gewesen. ll †Ein Sohn Philipp Ruhig Pfst. vnd Enckel ll von Mutter Seiten Theophili Schulzen ll beyderseits Pfarrern in Kattenau⁶⁵ (QPP IV 34r).

O štai Frydricho Pretorijaus vyresniojo (Friedrich Praetorius, 1624–1695), leksikografo, giesmių vertėjo ir Kleino giesmyno recenzento, straipsnyje Quandtas nurodė, kad šis buvo vedęs Ursulą Lukertin. Pateiktos tikslios jo žmonos gyvenimo datos (1608-08-15–1690-11-18) ir paminėjimas, kad buvo ištekėjusi du sykius (iš dviejų santuokų ji, beje, susilaukė 12 vaikų, 59 vaikaičių ir 17 provaikaičių), leidžia spėti, jog jis, 1646-ųjų gegužę paskirtas į Žilius (vok. *Szillen*), veikiausiai vedė tarnybos pirmtako – velionio šios parapijos kunigo Erhardo Waldecko (1608–1646-02-12) – našlę, kuri buvusi net 16 metų vyresnė. Spėtinas Pretorijaus posūnis Erhardas Waldeckas jaunesnysis (1632–1683) buvo Karaliaučiaus lietuvių Šv. Elžbietos bažnyčios Sakaimyje kunigas⁶⁶, 1674 m. Prūsijos kunigaikščio prašymu parašęs savo nuomonę apie Jacobo Neukircho (~1624–po 1683) parengtą lietuvišką Biblijos vertimą ir žodyną⁶⁷. Tai įdomūs faktai ne tik socialinei, bet ir lietuvių raštijos istorijai, mat liudija dvasininkų, o sykiu ir lietuviškų raštų kūrėjų tarpusavio ryšius.

⁶³ Žr. Schiller 1994, 198, 216.

⁶⁴ Šį faktą yra nurodęs ir pats Ruigys. Traktato *Meletema* rankraštyje jis minėjo, kad Teofilis Šulcas buvęs jo senelis iš motinos pusės: „avus mihi maternus“ (cituojama iš: Jurgutis, Vilnonytė 1986, 243).

⁶⁵ Įrašyta antroje puslapio grafoje, kuri rašant pagrindinį tekstą buvo palikta tuščia vėlesniems papildymams. QPP IV 34r faksimilė žr. Aleknavičienė 2014b, 29.

⁶⁶ Quandtas ir apie jį parašė gana išsamų presbiterologijos straipsnį (žr. QPP I 112).

⁶⁷ Waldecko 1674-03-02 laiško Prūsijos kunigaikščiui Frydrichui Vilhelmui (Friedrich Wilhelm, 1620–1688) dėl Neukircho lietuviškos Biblijos ir žodyno patikrinimo faksimilę, perrašą ir vertimą žr. Drotvinas, Triškaitė 2014, 160–165.

3.2.2.4. Itin retais atvejais QPP teikiama žinių apie kunigo giminės kilmę. Antai prie minėtojo Valtarkiemio kunigo Ruigio Quandtas nurodė, kad jo protėviai į Prūsiją atsikėlė iš Meiseno: „S. Vorfahr[en] kōmen auß Meißen her“ (QPP IV 34r). Tai miestas Saksonijoje, maždaug 25 km į šiaurės vakarus nuo Drezdeno, XVIII a. pradžioje išgarsėjęs porceliano dirbiniais, taip pat žinomas tuo, kad Reformacijos laikais vadinamąją *Meiseno kanceliariinę vokiečių kalbą* (vok. *Meißner Kanzleideutsch*) vartojo Martinas Lutheris versdamas Bibliją. Tiek tvirtinimas apie Ruigių atsikėlimą, tiek faktas, kad Pilypo Ruigio jaunesniojo prosenelis George'as buvo Liebenwerdos burmistras (žr. 3.2.2.3), paneigia Vaclovo Biržiškos teiginį, jog Ruigiai buvę grynai lietuviai, tik suvokietinę savo pavardę į *Ruhig*⁶⁸, ir paremia Domo Kauno nuomonę dėl vokiškos jų kilmės⁶⁹.

3.2.2.5. Quandtas mėgo cituoti užrašus ant bažnyčiose kabėjusių kunigų paveikslų ir epitafijas ant atminimo paminklų. Paprastai jie vokiški arba lotyniški. O štai ant Kristupo Šperberio (Christoph Sperber, 1674–1752), vieno iš 1735 m. lietuviškos Biblijos vertėjų, paveikslo Kalnininkų (vok. *Kallniningken*) bažnyčioje buvęs užrašas su lietuvišku intarpu, tikriausiai kokios nors giesmės fragmentu⁷⁰:

Christoph Sperber [...] ʹOben auf dem Gemählde ſtehet an der Seite: ʹ *Iezus, Iezus tas wienas bus man's Dzaugšmas*⁷¹ (QPP IV 66v).

Ant šios citatos, Quandto įrašytos papildymams skirtoje puslapio grafoje, vėlesnis rankraščio pildytojas užrašė naujų duomenų, nes ji, matyt, jau anuomet buvo beveik visiškai išblukusi.

3.2.2.6. Retkarčiais QPP teikiama kunigų pravardžių ir lakoniškų charakteristikų. Štai Johannui Theodorui Lehmannui (1655–1722) skirtame straipsnyje pacituotas užrašas ant jo paveikslo, kabėjusio Klaipėdos lietuvių bažnyčioje, kad šis buvęs „labai geras lietuvis“: „Ein fehr gut[er] Litthauer“ (QPP IV 103r; etnonimas *Litthauer* 'lietuvis' šiuo atveju liudija ne etninę priklausomybę, bet gyvenamąją erdvę – Prūsijos Lietuvą). O prie Ernesto Dicelijaus (Ernst Diezelius, 1629–1692) pavardės įrašytas iš Mato Pretorijaus (Matthaeus Praetorius, 1635–1704) knygos *Orbis Gothicus* (Oliva, 1688) perimtas apibūdinimas, kad jis buvęs neeilinės erudicijos vyras: „*Prætor. in Orbe Goth. l. 1. c. 6. §. 5. ʹ p. 72. nennet ihn virum raræ ʹ eruditionis*“ (QPP IV 33v)⁷².

Prie kai kurių kunigų pavardžių Quandtas mini, kaip lietuvininkai juos vadindavę. Antai prie minėtojo Simono Vaišnoro pavardės rašoma, kad kunigus lietuvininkai buvo įpratę vadinti vardu, o šį vadindavę *Ponas mūsų Simonis*:

Simon Waißnarus ʹ [...] weil die Litthauer die Prediger ʹ nur nach dem Vornahm geneñet ift er ʹ *Pon's mufu Simonis gen{a}ñt* (QPP IV 66r)⁷³.

68 *BrZA* II 20.

69 Kaunas 1996, 106.

70 Galimas dalykas, kad versta iš Pauliaus Gerhardto (1607–1676) giesmės „Jesus, Jesus soll allein, meine höchte Freude sein“.

71 Įrašyta vėliau.

72 Praetorius 1688, 72: „Ita fentit *Erneftus Diezelius* Paroch. *Walterkehm. vir raræ eruditionis.*“ QPP IV 33v faksimilė žr. Triškaitė, Sidabraitė 2016, 64.

73 QPP IV 66r faksimilė žr. Triškaitė, Sidabraitė 2016, 63.

Kiek kitokį – ne pagarbų ir šiltą, o labiau pajuokiantį – lietuvininkų santykį su kunigais rodo Quandto paminėtos Friedricho Partacijaus (Friedrich Partatius, 1643–1688) ir Georgijaus Hunnijaus (Georgius Hunnius, ?–1625) pravardės *Kišinis* bei *Pilvius*:

Friedrich Partatius || [...] Die Litthauer || haben ihn *Kifzinnis* (den eingefchobe[nen]) genaht (QPP IV 5v);

Georgius Hunnius [...] || “[...] Er war || von Leibe ftarck v. *corpulent*, v. hat es || leid[en] müß[en], daß man ihn *Pilwjus* (ein[en] || bauchigten genannt⁷⁴ (QPP IV 63v, žr. 6 pav.).

Ambrosijui Haderiui (Ambrosius Hader, ?–po 1552) skirtame straipsnyje įrašytas ir lietuviškas iš pravardės kilusios jo pavardės atitikmuo *Driskis*:

Ambrosius Hader (*pannofus*) [...] || *Lithv. Drifskis*⁷⁵ (QPP IV 30v).

Galimas dalykas, kad Quandtą paskatinti domėtis kunigų pravardėmis ir įtraukti jų į savąją presbiterologiją galėjo Teodoro Lepnerio (Theodor Lepner, 1633–1691) knyga *Der Preusche Littauer* (Dancigas, 1744, toliau – *LPL*), kurioje užfiksuota keliolika lietuvininkų vokiečiams kunigams ir valdininkams duotų pravardžių, pvz.: *Būblys*, *Ēdikas*, *Lupikas*, *Niekakalbys*, *Pilvelė*, *Puikys*, *Šaltmirys*, *Šveplys*, *Žiogas*, *Žvairys* ir kt. (*LPL* 99–100). Nors šiuo leidiniu Quandtas ne sykį rėmėsi (plačiau žr. 4), tačiau kunigų pravardes ėmė ne iš jo – abiejuose veikaluose jos skiriasi. Taigi QPP, regis, kol kas antras seniausias žinomas šaltinis, užfiksavęs lietuviškų pravardžių.

Pridurtina, kad be pravardžių ir giesmės fragmento, QPP yra ir daugiau lietuviškų žodžių bei frazių, pavyzdžiui, patarlė *Dievas davė dantis, duos ir duonos* (apie ją žr. 4), šalia vokiško vietovardžio *Coadjuten* įrašytas lietuviškas *Katyčiai* („II. *Coadjuten*. “[Litthaufch *Kattjtei* <←*Kattjti*>⁷⁶“, QPP IV 63v, žr. 6 pav.), prie *Nemmerteken* pateikta eksplikacija žodžių junginiu *Takas į Nemerkiemį* („der Ort *Nemmerteken* i. e. *Takas* i || *Nemerkiem*“, QPP IV 33v)⁷⁷. Kad Quandtas lietuvių kalbą iš tiesų mokėjo, liudija Prūsijos valdžios raštai ir jo paties 1764 m. birželio 30 d. laiškas, adresuotas Prūsijos karaliui Frydrichui II (Friedrich II, 1712–1786)⁷⁸.

3.2.2.7. QPP esama ir duomenų apie kunigų lituanistinę veiklą bei rašto darbus – tiek spausdintus, tiek rankraštinius, tiek religinius, tiek pasaulietinius. Antai prie Jono Bretkūno pavardės minimas Biblijos vertimo rankraštis (QPP I 108, QPP IV 114v), teikiama informacijos apie *Postilės* (Karaliaučius, 1591) recenzavimą (QPP I 109).

O štai Katyčių (vok. *Coadjuthen*) kunigui Jonui Andriui Cezariui (Johannes Andreas Caesar, ~1650–1710) skirtame straipsnyje nurodyta, kad jis išvertęs giesmių,

74 Įrašyta vėliau papildymams skirtoje grafoje. Trūksta uždarojo skliausto.

75 Lietuviška pavardė šis Norkyčių kunigas įtrauktas į Arnoldto ir Moellerio veikalus: *Dryskiß* (Arnoldt 1777, 104) ir *Dryskiss* (Moeller 1968, 104).

76 Įrašyta vėliau.

77 QPP IV 33v faksimilę žr. Triškaitė, Sidabraitė 2016, 64.

78 Šio Quandto laiško faksimilę, perrašą ir vertimą į lietuvių kalbą žr. Triškaitė, Sidabraitė 2016, 71–75.

kurių vienos publikuotos, o kitos likusios rankraščiais, be to, minimas jo pomėgis bažnytinėse krikšto, santuokos ir mirties knygosė rašyti kroniką:

Johannes Andreas Cæsar [...] ʽEr hat verfchiedene Lied[er] ins Litthaufche vberfezet, ʽ fo zum theil in den gedruckten Gefang-ʽBüchern, zum theil noch in *M[anu]S[crip]to* vorhand[en,] ʽ imgleich[en] e. befond[ere]r Liebhaber vo[n] *Chron{i-}ʽftichis*, fo er jährlich in die Trau, Tauf ʽ v. Todten Regifter eingefchriebe[n]ʽ⁷⁹ (*QPP* IV 64r, žr. 6 pav.).

Rašydamas apie jau minėtą Katniavos kunigą Teofilį Šulcą, kuris spaudai parengė rankraštinę Kristupo Sapūno (Christophorus Sappuhn, 1589–1659) gramatiką ir ją išleido pavadinimu *Compendium Grammaticae Lithvanicae* (Karaliaučius, 1673), Quandtas pridūrė: „Er hat die {Li-ʽtth}aufche *Grammatic* gefchrieb[en]“ (*QPP* IV 19v–20r, žr. 8 pav.).

QPP pateikta ne tik dabar žinomų lietuvių raštijos faktų, bet ir naujos, ligi šiol, regis, niekur nefiksuotos informacijos. Antai prie Papelkių (vok. *Popelken*) kunigo Adomo Frydricho Šimelpenigio (Adam Friedrich Schimmelpfennig, 1699–1763), buvusio Quandto vadovaujamo Lietuvių kalbos seminaro lankytojo, vadinamosios *Šimelpenigio Biblijos* (Karaliaučius, ²1755) redaktoriaus ir naujo giesmyno *Iš naujo perveizdėtos ir pagerintos giesmių knygos* (Karaliaučius, 1750) sudarytojo, nurodoma, kad jis itin nusipelnęs išversdamas ne tik gražių giesmių, kurios publikuotos naujajame giesmyne, bet ir Johanno Hübnerio (1668–1731) knyga *Biblische Historien*:

Adam Friederich ʽSchimmelpfen-ʽning→ʽ *Schimmelpfen-ʽnig* [...] Er hat fich durch verfchiedene in das ʽ←demʽ ʽ Litthaufche überfezte fchöne Lied[er], fo in ʽ das neue GefangBuch eingerücket, ʽ besonders verdient gemacht, wie er ʽ dann auch *Hübners* Bibl. Hiftorien ins ʽ Litthaufche überfezet (*QPP* IV 125r, žr. 9 pav.).

Quandtas pateikė sutrumpintą Hübnerio veikalo pavadinimą, bet tikėtina, kad omenyje turėjo patį populiariausią – *Zweimal 52 auserlesene biblische Historien aus dem Alten und Neuen Testamente* (Leipcigas, 1714). Karaliaučiuje 1745 m. išspausdintas lietuviškas vertimas į *Lietuvos bibliografiją* įtrauktas nenurodant vertėjo pavardės⁸⁰. Tad Quandto pastaba, teikianti žinių apie šio veikalo vertėją, yra itin svarbi. Šimelpenigį Quandtas pažinojo asmeniškai, tad tarsi nėra pagrindo jo teiginiu abejoti. Vis dėlto kiti archyviniai šaltiniai liudija, kad šį Hübnerio veikalą XVIII a. trečiajame dešimtmetyje buvo patikėta versti Quandto prižiūrimo Lietuvių kalbos seminaro docentui Petruį Gotlybui Milkui⁸¹. Visai galimas dalykas, kad Šimelpenigis tik baigė Milkaus pradėtą vertimą.

9 pav. *QPP* IV 125r: Quandto straipsnis apie Adomą Frydrichą Šimelpenigi, antros grafos apačioje – pagrindinio pildytojo prieraišai; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Hs, Nr. 2, Bd. 4

⁷⁹ Įrašyta vėliau papildymams skirtoje grafoje. ⁸¹ Mielcke 1725-05-09, 50v–51r.

⁸⁰ Žr. *LB* I 123, Nr. 322.

QPP turinio apžvalga liudija, kad Quandtas pateikė ne tik Bažnyčios, bet ir lietuvių raštijos istorijai vertingų duomenų, kurie patvirtina, papildo ar patikslina ligi šiolei turėtas žinias, o kartais skatina kelti hipotezes, tampančias atspirties tašku tolesniems tyrimams.

4. SVARBIAUSI *QPP* RĖMIMOSI ŠALTINIAI. Nėra abejonės, kad rengdamas presbiterologiją Quandtas pasitelkė ir savo paties per Prūsijos bažnyčių vizitacijas surinktus duomenis, ir leidžiant lietuviškas knygas sukauptas žinias. Bet duomenų gausą bei įvairovę *QPP* labiausiai lėmė Quandto turėti skirtingo pobūdžio šaltiniai, skatinę jį neapsiriboti šiam žanrui paprastai būdingu lakoniškumu.

QPP neturi nei atskiro naudotų šaltinių sąrašo⁸², nei pratarmės, kurioje būtų galima tikėtis bent šiek tiek tokios informacijos. Tačiau dalį jų identifikuoti padeda presbiterologijos straipsniuose įrašytos pavienės nuorodos – šaltinių santrumpos (plg. 10 pav.).

Vis dėlto pirmiausia primintinas bene svarbiausias *QPP* šaltinis, kurio eksplicitinių nuorodų, regis, nesama: tai jau minėti kunigų pranešimai apie jų parapijose tarnavusius dvasininkus (žr. 2.2). Nietzsche's XIX–XX a. sandūroje Karališkojoje ir universiteto bibliotekoje Karaliaučiuje buvo suradęs 146 tokius pranešimus. Tarp pačių išsamiausių jis minėjo pranešimus ir apie Balėtų (vok. *Ballehten*), Katyčių, Kaukėnų (vok. *Kaukehmen*), Lapynų (vok. *Lappienen*), Plaškių (vok. *Plaschken*) lietuviškas parapijas⁸³. Nietzsche'o matyti rankraščiai per Antrąjį pasaulinį karą dingę⁸⁴, tad galima tik spėti, kiek informacijos iš jų Quandtas perėmė, tačiau šių parapijų kunigams skirti presbiterologijos straipsniai iš tiesų gana išsamūs.

Quandtui turėjo būti patogų po ranka turėti ir tokio pat žanro leidinių – Prūsijos presbiterologijų. Iki XVIII a. aštuntojo dešimtmečio pradžios, kol Quandtas rašė ir pildė savąjį veikalą, jų išėjo kelios: 1) Georgo Colbe's (lot. *Georgius Colbius*) lotynų kalba parengta *Episcopo-presbyterologia Prussico-Regiomontana* (Karaliaučius, 1657, toliau – *CEP*); 2) anonimino leidėjo į vokiečių kalbą išversta ir duomenimis iki 1699 m. papildyta minėtojo Colbe's presbiterologija (Karaliaučius, 1699); 3) Jacobo Heinricho Liederto *Verbessertes Verzeichnis der Preußischen Bischöffe und Evangelischen Prediger zu Königsberg in Preußen, seit der Reformation bis auf diese Zeit* (Karaliaučius, 1742); 4) paties Quandto *Verzeichnis der Lehrer im Königreich Preußen, die das 50. Jahr des Predigtamtes erreicht oder überschritten haben* (Karaliaučius, 1748, ²1755, ³1768)⁸⁵; 5) Friedricho Pastenaci'o *Kurzgefaßte Historische Nachrichten von allen im Königreiche Preußen befindlichen Kirchen und Predigern 1. Insterburgisches Erzpriesterthum* (Karaliaučius, 1757). Šiomis presbiterologijomis Quandtas galėjo remtis rašydamas apie Karaliaučiaus ir Įsruties vyskupijų dvasininkus, o iš savosios imti duomenų apie visos Prūsijos kunigus, sulaukusius tarnybos 50-mečio. Koks iš tiesų *QPP* santykis su šiais veikalais,

82 Plg. publikuotą Arnoldto presbiterologiją, kur rėmimosi šaltiniai nurodyti veikalo pabaigoje atskiru sąrašu „III. Register der angeführten Schriftsteller und Schriften aus beyden Theilen“ (Arnoldt 1777, [554–556]).

83 Nietzsche 1905, 127–128.

84 Pasak Hubatscho, šie rankraščiai per karą pražuvo (Hubatsch 1968, 202, 533).

85 Šis Quandto veikalas, kaip minėta, 1794 m. buvo papildytas Borowski'o ir iš naujo išleistas pavadinimu *Verzeichnis der preussischen Jubelprediger* kaip Quandto biografijos priedas.

atskleistų išsami lyginamoji tekstų analizė. Kol kas, remiantis nuorodomis, tegalima teigti, kad Quandtas tikrai yra pasirėmęs Colbe's presbiterologija apie Karaliaučiaus dvasininkus, tarnavusius nuo 1520 iki 1656 m. Antai iš Colbe's veikalo Quandtas perėmė informaciją apie kunigą Martiną Schultzą (?–1650), iš Karaliaučiaus atkeltą į Stalupėnus (vok. *Stallupönen*), ir įrašė nuorodą „*Colb. Presb. p. 90.*“:

QPP IV 37v <Matthæus→ M[artinus] Schulz. Fridl. Pr. || Kam von Königsberg hieher. Da {war} || Litth. Pfarrer, vnd dahin von Kunzen || kõnen. *Colb. Presb. p. 90.*

CEP 90 MARTINUS SCHULTZ, FRIDLAND. BORUSS. acceffit ex paſtoratu Cuntzenſi A[NN]o 1630, introductus d. 17. Janrar. [sic!] Diſceffit anno 1640. *Stallupenam Inſterburg.*

Šios presbiterologijos nuorodų esama ir daugiau, pvz.: „*Colb. Presb. p. 17.*“, „*vid. Colb. I c. p. 81. 83*“ (QPP I 27), „*Colb. p. 63.*“ (QPP I 398), „*Colb. Presb. p. 65*“ (QPP II 143r).

Šaltinių nuorodos leidžia teigti, kad Quandtas neretai rėmėsi spausdintais kunigų laidotuvių pamokslais bei nekrologais. Antai prie Danieliaus Kleino (Daniel Klein, 1609–1666) pavardės pateikta nuoroda „*Conf. Progr. Rect. et Sen.*“ (QPP IV 62r) orientuoja į Karaliaučiaus universiteto rektoriaus ir senato lotynišką nekrologą, parašytą praėjus savaitei po Kleino mirties: *Programma memoriae viri reverendi et clarissimi, Dni. M. Danielis Kleinii, Pastoris Ecclesiae Lithvanicae apud Tilsenses vigilantissimi* (Karaliaučius, 1666). Abiejų tekstų sugretinimas tuo neleidžia abejoti: rėmimąsi rodo jau pats pirmasis Kleinui skirtu straipsnio sakiny, tik jame Quandtas iš nekrologo nurašytą lotynišką žodį *penultima*, žymėjusį Kleino gimtadienį – priešpaskutinę gegužės dieną, vėliau pakeitė arabišku skaitmeniu 30, užrašydamas jį eilutės viršuje, o atsižvelgdamas į paskutiniąją tėvo Baltazaro tarnystės vietą Danielių vadino *kraupiškiečiu*:

QPP IV 62r M. Daniel Klein, Kraupifchk. || Er war geb. 1609. <penultima→ [30.] Maii, Patre || Balthafar Klein Pf. in Kraupifchken, Matre || Gertrude Schönwaldia; frequentirte die P[ro]vin-llcial Schule zu Tilfe, v. wurde im 18. Jahr || Academic[us], vnd nach 9. Jahr[en] 1636. vntr 7. || Candidatis <←vnd 7. || Candidat[us]> der erfte Magifter, auch des || Jahres drauf Pfarrer alhie. ¶ift ordiniret zu Schlos à D[o]ctore] Behmio [Dominica] poft || 9. p. Trin. 1637.⁷⁸⁶ A[nn]o 1638. hey-llrathete er Annam, Cafpari Klemmii quondam ap. Tilsenfes Scabinat[us] P[ræ]fecti Tochter mit der || er 1. Sohn v. 6 Töchter erzeuget, vnd da dieſe ftarb || 1662. ftarb, verehlichte er ſich mit Igf. <←A> Annam || Fridrich Caffeburg Hofgerichts Advocati Tochter, mit d[er] || er eine Tochter gezeuget. Er ward 22. [Novem]br[is] vom || Schlage gerühret vnd † 1666. ¶28. Nov.⁷⁸⁷ D[omi]n[i]ca 1. Adv. feptu || #[us] Conf. Progr. Rect. et Sen. in ej[us] ob. 1666. 2. Adv.

PMDK [6–7] Natus hujus fec: Anno IX. penultimo Maji, Patre Rever. & Doctisf. Dn. BALTHASARO KLEINIO, Paſtore, Inſterburgenſibus Kraupifcanorum fidelisfimo, & Matre pientisf. GERTRUDE SCHÖNWALDIA, à quibus

86 Įrašyta vėliau papildymams skirtoje grafoje. 87 Įrašyta vėliau po Kleinui skirtu straipsniu.

alia nec didicerat, nec discere volebat. Indè, ubi jecit pietatis & artium liberalium fundamenta in provinciali apud Tilfens Schola, ab iisdem missus in Academiam hanc Annos XIIX. natus, ipsa re Parentum, quam conceperant, ipse omni diligentia & contentione impletum, atque per novennium integrum probata in Græcis & Hebraicis, nec noc Philosophicis & Theologicis alicematibus plusquam vulgari diligentia, honoribus in Philosophia summis judicatus est dignissimus, quos Anno XXXVI. in septem Candidatis primus ex merito obtinuit. [...] Anno XXXVIII. duxit in uxorem Ornatis. Virginem ANNAM, spectatis. Dn. CASPARI KLEM-MII quondam apud Tilfens Scabinatus Præfecti, quæ Anno LXII. ubi ex ea suscepisset Filium unum & sex Filias, è vivis decessit, relicto sui desiderio infigni. Anno post altero, viduitate exacta, junxit sibi matrimonio Virginem Innocentissimam ANNAM, Amplissimi Dn. FRIDERICI CASSEBURGII in dicasterio nobili olim Advocati gravissimi; Ea cum filiâ unicâ superstes non potest non gravissimè opt. viri abitum, eumque inoptatum ferre; Apoplexia etenim XXII. Novemb. superi correptus post sextum diem extingvitur Dominica I. Adventus

Kaip matyti, Quandtas glaustai referavo nekrologe pateiktą informaciją apie tėvus – Baltazarą Kleiną ir Gertrūdą Schönwald, mokslus Tilžės provincijos mokykloje, studijas Karaliaučiaus universitete, dvi santuokas, iš kurių susilaukta 8 vaikų, ir mirties priežastį (duomenys apie ordinavimą kunigu įrašyti vėliau antroje puslapio grafoje, tad jų šaltinis tikriausiai kitas; iš kitur perimta ir informacija apie Kleino lituanistinius darbus, taip pat užrašas ant jo paveikslo, kabėjusio Tilžės lietuvių bažnyčioje).

Karaliaučiaus universiteto rektoriaus ir senato parengtu nekrologu Quandtas rėmėsi ir pildydamas straipsnį apie Joną Rėzą (Johannes Rehsa, 1576–1629) – informaciją iš šio šaltinio įrašė kitame puslapyje ir pridėjo nuorodą „*Conf. Intim. Fun. Rect[oris] et [Senatus]*“ (QPP I 109):

QPP I 109 *Rhefa*) geb. 1576. 25. Maii ft. v. Patre || *Matthia Rhefa, Rectore* der Tilf[i]-sche[n] Schule || legte den Grund f. studien th. in f. Vaterstadt, || th. zu Königsberg, ging darauf nach Strasburg, || v. Witteb[er]g Kam 1596. v. wurde *Cantor*, hier[=] || auf 1600 24. Febr. Pf. in Tolminkeh[m]en, auch || 162*⁸⁸. †. 1629. 30. Aug[ust]i a. aet. 54. Conf. || *Intim. fun. Rect[oris] et [Senatus] sep. 2. Sept.*

[...] *Simul* || *verfionem Biblioru[m] in Lithvanicam linguam* || *finiit, simul vitam terminavit. Op[er]a[r]e claram* || *et mortem et laborem quem coelu[m] remune-* || *rabit[ur], si terra negaverit.*

IFJR⁸⁹ Natus est Anno 1576 d. 25. Maij ft. vet. Patre Viro Doctissimo Dn. MATTHIA RHESA Scholæ Tilfensis Rectore dignifis. [...] Nam non tantum

⁸⁸ Čia ir toliau žvaigždutė * rodo neįskaitomas raides ar skaitmenis.

⁸⁹ Cituojama iš: Tumelis 1971, 117–118.

domi in artibus liberalibus & maximè in Muficis, fed & hic Regiomonti & in Germaniâ paffim in diverfis Academiis ut Argentoratenfi, Witebergēfi in difciplinis Theologicis fe exercuit. Ut verò domū rediit Anno 1596. ad Scholafticum officium vocatus vocantem Deum & Magiftratū fequēs per quatuor Annos Cantoris officio laudabiliter defunctus eft. Anno 1600. die 24 Febr: Ecclefiaē, quæ eft in Thalmincken divini verbi præco præfectus eft, [...] Secut[us]⁹⁰ præ terito die Jovis 12 horâ meridianâ, ætatis Anno 54. [...] Simul verfionem Bibliorum in Lithvanicam Linguam finiit, fimul vitam terminavit. O præclaram & mortem & laborem, quē cœlum remunerabitur, fi terra negaverit. [...] P. P. die 2. Septemb. Anno 1629.

Karaliaučiaus universiteto teologijos profesoriaus Bernhardo von Sandeno vyresniojo (1636–1703) parengtu nekrologu Quandtas rėmėsi rašydamas ir apie jau minėtą Frydrichą Pretorijų – tai liudija nuoroda „*vid[e] D[octoris] von Sanden Sen. Troft || Schriftt*“ (QPP IV 94r).

O štai Michaeliui Mörlinui skirtame straipsnyje Quandtas rėmėsi Karaliaučiaus universiteto iškalbos ir istorijos profesoriaus Michaelio Schreiberio⁹¹ sakytu ir vėliau išspausdintu laidotuvių pamokslu⁹² – tai rodo čia įrašyta nuoroda „*Conf. M[agiftri] Schreiber[i] intim. funebr. in B. virum*“ (QPP IV 16r)⁹³. Iš šio pamokslo informacijos Quandtas sėmėsi, kaip jau minėta, ir apie Viešvilės kunigą Eisenblätterį teigdamas, kad pas jį lietuvių kalbos mokėsi Mörlinas (QPP IV 91v, žr. 3.2.2.2)⁹⁴.

Tarp Quandto naudotų šaltinių – ir XVIII a. pradžioje Karaliaučiuje pradėti leisti periodiniai leidiniai *Acta Borussica* bei *Erleutertes Preußen* (toliau – *EPr*), kurių leidėjas bei redaktorius buvo jo amžininkas bei geras bičiulis Michaelis Lilienthalis (1686–1750) ir kuriuos, labai tikėtina, jis turėjo savo paties asmeninėje bibliotekoje. Rėmimąsi šiais leidiniais liudija tokios nuorodos: „*conf. Act. Bor. II. p. 733.*“ (QPP I 246), „*Conf. Acta Bor. || T. 2. p. 746.*“ (QPP II 127v), „*vid. Erl. Pr. V. p. 745.*“ (QPP I 255), „*Conf. Erl. Pr. T. 2. p. 124.*“ (QPP II 55v), „*Nach Erl. Pr. V. p. 139.*“ (QPP II 56r), „*(Erl. Pr. T. 4. p. 259)*“ (QPP IV 102v), „*vid. Erl. Pr. IV. p. 261.*“ (QPP IV 103r) ir kt. Antai Klaipėdos diakonui Johannui Heinrichui Griesingeriui (1648/1649–1700) skirtame straipsnyje Quandtas iš *Erleutertes Preußen* IV tomo skyrelio „*Merckwürdigkeiten der Stadt und Festung Memel*“ (*EPr* IV 235–269) perėmė pasakojimą, tiesa, gerokai sutrumpinęs, kad šis religinis pabėgėlis iš Wormso, vos tik atvykęs į Karaliaučių ir išlipęs iš laivo, išvydo ant sandėlio sienos užrašytus žodžius *Devas davē dantis, duos ir duonos*, kurie jam buvo paaiškinti ir tąsyk varge suteikė paguodos:

⁹⁰ Kalbama apie tai, kad Rėza pasekęs anksčiau mirusiais ir nekrologe ką tik paminėtais savo vaikais – sūnumi bei dukra.

⁹¹ Quandtas, studijuodamas Karaliaučiaus universitete, noriai lankė šio profesoriaus paskaitas (Gilde 1933, 4–5).

⁹² Vienas Schreiberio 1708 m. kovo 20 d. sakyto ir Karaliaučiuje išspausdinto Mörlino

laidotuvių pamokslo egzempliorius saugomas Torunės Mikalojaus Koperniko universiteto bibliotekoje: Ob, 7; III. 266 (publikuota: Drotvinas 2002, 111–116).

⁹³ Plg. Schreiber 1708, antraštė, [B 3]; Drotvinas 2002, 111, 116.

⁹⁴ Plg. Schreiber 1708, [B 1]; Drotvinas 2002, 115.

- QPP IV 101v⁹⁵ *Iohann Henrich Griefinger* || *Wormatiensfis*. || Er war [...] aus f. Vaterland vertrieb[en], vnd || da er zu Schif in Königsberg an <←ein> einem || Speicher die Worte gelefe[n]: *Diews dawē* || *dantes*, *Diews dos ir dūna*, ließ er sich || dieselbe erklären vnd faßte darauß in || f. Armuth befond[eren] Troft. Erl. Pr. IV. 257.
- EPr IV 256–257 *Iohann Heinrich Griefinger* [...] Als er aus feinem Vaterland wegen der *Religion* vertrieben nach Königsberg gekommen, hat er, fo bald er aus dem Schiff getreten, an einem Speicher folgende Schrifft erblicket:
Dievvs Davve Dantes, Dievvs Dos ir Dona.
Weil er fie nun nicht verftanden, hat er von den Umftehenden die Erklärung gebeten, fo ihm gefaget, es wäre Litthauifch, und heiffe auf Teutfch: Hat dir GOtt 3ähne gegeben, wird er auch Brod geben.
Worauß er in feiner Armuth einen Troft gefaffet, und GOtt um die Erfüllung dieses Sprichworts gebeten, der ihm auch nicht allein Brod, sondern Litthauifch Brod gar gnadenreich befcheret. Davon er öftters mit Thränen feine Danckbarkeit *contestiret*.

Vis dėlto Quandtas nutylėjo bene įdomiausią šios istorijos vietą – epilogą: paprašęs Dievo, kad lietuviškos patarlės žodžiai išsipildytų, Griesingeris, visą likusį gyvenimą tarnavęs Prūsijos Lietuvoje⁹⁶, iš tiesų dosniai buvo apdovanotas ne bet kokia, o lietuviška duona.

Ne sykį Quandtas mini ir Lepnerio etnografinį veikalą *Der Preusche Littauer*. Antai prie Martyno Mažvydo (Martin Mosvidius, ~1520–1563) pavardės Quandtas perfrazavo ilgoką Lepnerio teiginį, jog lietuvių tauta turinti didžiutis šiuo vyru, nes jis per pirmąjį magistro darbų gynimą Karaliaučiaus universitete iš aštuonių kandidatų buvęs šeštasis. Į Lepnerio veikalą nukreipia išsami nuoroda su autoriaus pavarde, sutrumpintu veikalo pavadinimu ir puslapiais:

- QPP IV 77v⁹⁷ *Martinus Mosvidius* [...] || ¶In d[er] erft[en] *promo[ti]on* || zu Königsb. 5. April 1547. || ift er *Magifter Ph[i]l[osophi]æ* || word[en] v[nd] ift vnt[er] 8. || *Cand[i]d[aten]* d[er] 6te gewef[en]. || Wurde Litth. Pf. in || Ragnit denn 3[u] d[er] 3eit ift || noch k. deut[er] Pf. allh. || gehalt[en]. *Vid[e] Lepners* Preufch[er] || Litthau. p. 126. 127.⁷⁹⁸

- LPL 126–127 Imgleichen ift es den Littauern eine Ehre, daß *Martinus Mosvidius*, ein gebohrner Littauer in der ersten *Promotion*, fo in der Königsbergifchen Academie den 5 April im Jahr 1547. ift gehalten worden, ift Magifter *Philofophiae* worden, und hat unter 8 Candidaten die 6te Stelle gehabt, wie ich diefes in meinem MS. finde. Diefer ift nachmahls Littaufcher

⁹⁵ QPP IV 101v faksimilę žr. Triškaitė, Sidabraitė 2016, 65.

⁹⁶ Prūsijos Lietuvoje Griesingeris iš pradžių dirbo precentoriumi Priekulėje, vėliau – kunigu Kretingalėje ir diakonu Klaipėdoje

(žr. EPr 257; QPP IV 105v; Moeller 1968, 30, 94; *Zwischenmanuskript* 2, 646).

⁹⁷ QPP IV 77v faksimilę žr. Aleknavičienė 2014a, 60.

⁹⁸ Įrašyta vėliau papildymams skirtoje grafoje.

Pfarrer zu Ragnith gewesen; Denn dafelbft ift damahls noch kein Deutfcher Pfarrer gehalten worden.

Straipsnyje apie Lepnerį Quandtas įrašė išsamų pavadinimą, beveik identišką originaliam, nurodė net ir rankraščio parengimo bei knygos išleidimo metus, vietą bei formatą:

QPP IV 81v *Theodorus Lepnerus* [...] 「Man hat von ihm eine Schrifft, fo [v[on] ih[m]] <<-vn***>> || 1690. verf[er]tiget, vnd aller[er]ft 1744. zu Danzig || in 8° *sub Tit: D[er] Preufche Litthauer*, zum Vorfch[ein] || kómen; fie hand[e]lt v[on] d[er] Nahmens Herleit[un]g, Kind-|| tauf[en], Hochzeit, Leibes v[n]d Gemüh[t]sbefch[a]ff[en]h[eit], Woh[nun]g, || Nahrung, Kleid[un]g v. Ackerbau, wie auch Gottes-|| Dienft v. Begráb[ni]ß d[er] Litthauer [in] Pr[eu]ß[en] φ.⁷⁹⁹

LPL A 1[r] Der Preufche Littauer oder Vorftellung der Nahmens=Herleitung, Kind=Tauften, Hochzeit, Leibes= und Gemüths=Befchaffenheit, Kleidung, Wohnung, Nahrung und Acker=Bau, Speife und Tranck, Sprachen, GOTTes=Dienft, Begrábniffe und andere dergleichen Sachen der Littauer in Preuffen kúrtzlich zufammen getragen von Theodoro Lepner, Erften Pfarrer der Deutfchen und Littaufchen Gemeine GOTTes in Budwehten. Im Jahr nach des werthen Heylandes Geburt 1690. Danzig, bey Ioh. Heinrich Rüdigern, 1744.

Rengdamas QPP, Quandtas rėmėsi ir XVII–XVIII a. lietuviškų knygų pratarmėmis. Antai nuoroda „*Vid. Pr[æ]fat. in Pfalmos Litthvanicos || D. Joh. Behmii*“ (QPP IV 21r) liudija rėmimąsi Karaliaučiaus universiteto profesoriaus Johanno Behmo (1578–1648) pratarme, parašyta Rėzos *Psalterui Dovydo* (Karaliaučius, 1625, toliau – RPs). Nuoroda įrašyta prie Įsruties kunigo Christopho von Steino (~1585–1602) pavardės – jis minimas kaip vienas šio psalmyno tikrintojų:

QPP IV 21r *Christoph vom Stein*. || wurde 1620. zum Litthaufche[n] Pf. || nach *Insterburg* berufen, wofelbft || er auch †. Er hat den Litthaufche[n] || *Pfalter* nebft andern *revidiret* || *Vid. Pr[æ]fat. in Pfalmos Litthvanicos || D. Joh. Behmii*.

RPs [XVI–XVII] Als ift folch Werck || anfänglich vorgemeldtem Herrn Iohan Rehfen / || hõchftem fleiß nach / zu *emendiren, corrigiren*, vnd in || allem / wo es von nõthen / zu verbeffern vbergeben / || welcher [...] das feine dabey || gethan [...]. Darnach ift es andern Lit=|| tawfchen *Pastoribus*, im Infterburgifchen / Tilfifchen || vnd Rangnitfchen / als Herrn *M. Petro Nicolai*, || Pfarherrn vnd Ertzprieftern zur Infterburg / Her=|| ren *M. Georgio Befelmanno*, Pfarherrn zu Rangnit / || Herrn *Zachariæ Blothnau*, Littawfchen Pfarherrn || zur Tilfit / Herrn *Valentino Fewerftock* / Pfarherrn || zu *Georgenburg* / Herrn *Christophoro Sappuhn*, Pfar=|| herrn zu Groß Ruddu-

99 Įrašyta vėliau papildymams skirtoje grafoje.

penen / Herrn Gregorio Wirt-||zinffio, Pfarherrn zu Stallupenen / Herrn Chrifto-||phoro vom Stein / Littawfchen Caplan zu Infter=||burg / welcher nunmehr im HErrn entfchlaffen / || *ad revidendum* vberfchickt / welche dan mit anruf=||fung des Namens GOTTes / das jhrige auch bey die=||fem Werck / hõchftem vermügen nach / gethan / da=||mit / wo mûglich / der Pfalter in guter vnd reiner || Sprach außgehen möchte.

Kartkartėmis Quandtas teikia nuorodų ir į savo paties pratarmes lietuviškoms knygoms. Pavyzdžiui, prie Bretkūno ir Frydricho Zigmundo Šusterio (Friedrich Sigmund Schuster, 1671–1750) pavardžių jis įrašė „*vid. P[ræ]f. in Bibl. Lithv.*“ (QPP I 108) ir „*Conf. die Vorrede || über die Litth. Bibel*“ (QPP IV 82r) šitaip nukreipdamas skaitytoją į pratarbę lietuviškai Biblijai. O štai Mažvydui skirtame straipsnyje Quandtas pateikė nuorodą į pratarbę, parašytą lietuviškam giesmynui:

QPP IV 77v *Martinus Mosvidius. [...] Er hat den erften Catechifmum in Litth. Sprache || 1546. 1547. herausgegeben. vid[e] P[ræ]f. Canticon || Lithv. p. 1.*

Q1748)(1[v] Die erfte unter den Lieder=Sammlungen dõrfte wol diejenige gewesen feyn, fo *Martinus Mosvidius*, Pfarrer in Ragnit, 1547. nebft dem Catechifmo Lutheri, dem Druck überlaffen,*

*Der Titel des von ihm ausgefertigten Wercks ift: *Catechifmufa prafty Szadei, Moklas ſkaityma rafchta yr Giefmės del krikfczianiftes bei del berneliu jauney fugulditas. Karaliaucziuje VIII. diena Menefes Saufia, metu ufġimima Diewa MDXLVII.*

Iš šaltinių nuorodų manytina, kad Quandtas naudojosi ir šiais leidiniais: Melchioro Adamo *Vitae Germanorum theologorum* (Frankfurtas prie Maino, Heidelbergas, 1620; plg.: „*Melch. Adami p. 200*“ [QPP I 20], „*Conf. Melch. Adami in Vitis || Theol. p. 227*“ [QPP I 23], „*Adami p. 603*“ [QPP V 4r]), Christopho Hartknocho *Preußische Kirchen-Historia* (Frankfurtas prie Maino, Leipcigas, 1686; plg.: „*Hartk. p. 309. 356.*“ [QPP I 171], „*Hartk. p. 632*“ [QPP I 402v], „*Hartk. p. 459. 501. 502.*“ [QPP V 4r]), Casparo Hennenbergerio *Kurtze und wahrhafftige Beschreibung des Landes zu Preußen* (Karaliaučius, 1584; plg.: „*vid. Henneberg. Chronic.*“ [QPP IV 12v], „*Henneberg. in d[er] Preuß. Chronic.*“ [QPP IV 54v]) ir kt.

Nuoroda „*Vid[e] Grub. Corp. Conf. Prut.*“ rodo, kad Quandtas rėmėsi Georgo Grube's veikalu *Corpus Constitutionum Prutenicarum* (Karaliaučius, 1721) ir ten publikuotu Įsruities valsčiuje 1638 m. vykusios vizitacijos dokumentu *Recessus Generalis* (žr. 10 pav.).

Šaltinių nuorodos liudija, kad Quandtui, kaip aukščiausio rango Prūsijos dvasininkui, buvo prieinami ir unikalūs rankraštiniai šaltiniai: Prūsijos karalių reskriptai, bažnytinės metrikų knygos, rankraštiniai kunigų veikalai ir kitokio pobūdžio dokumentai, saugoti Karališkojoje Pilies bibliotekoje, Konsistorijos ir bažnyčių archyvuose, plg.: „*vid. || in M[anu]S[cripto] M[agiftri] Richter.*“ (QPP IV 63v, žr. 6 pav.), „*vide in M[anu]S[cripto] Stei-||nii in Bibl. Regia*“ (QPP IV 2v; žr. 10 pav.), „*in M[anu]S[cripto] Confifitor. Samb.*“ (QPP IV 7r). Pasak Forstreuterio, Quandtas net turėjo leidimą naudotis vietinės Prūsijos vyriausybės, tuomet vadintos *Preußische Regierung*, nuo

1773 m. – *Ostpreußische Regierung*, o nuo 1781 m. – *Etatsministerium*, archyvu¹⁰⁰, iš kurio 1804 m. ir išaugo Karaliaučiaus *Geheimes Archiv*¹⁰¹ – į jį vėliau pateko paties Quandto presbiterologijos rankraštis (žr. 1.2).

Rėmimosi rankraštiniais šaltiniais pavyzdžiu galėtų būti straipsnis apie Danieliaus Kleino tėvą Baltazarą, tuometį Ašvėnų (vok. *Nordenburg*, Girdavos aps.) diakoną: antroje puslapio grafoje Quandtas įrašė papildymą, kad 1595 m. lapkričio 2 d. šis susituokęs su Georgo Schönwaldo dukterimi Gertrūda, o šalia skliaustuose pateikė nuorodą „Kneiph. Traubuch“ (*QPP* III 89r), kuri orientuoja į Knypavos bažnyčios santuokos metrikų knygą liudydama, jog tuoktuvės įvyko šioje *Karaliaučiaus Katedra* vadintoje bažnyčioje¹⁰²:

Balthasar Klein [...] 1595. 2. Nov. iſt *Balthasar Klein, Diacon[us]* || *Eccl[efi]æ Nordenburgenſis* mit *Igr. Gertrud* || *Georgii Schönwalds* (Diac.) T. *præ* im || *Kneiphof proclamiret* (Kneiph. Traubuch)¹⁰³ (*QPP* III 89r).

Dera stabtelti ir prie dar vieno itin svarbaus Quandto naudoto rankraštinio šaltinio – Stimerio presbiterologijos, kurios nuorodų *QPP* ne viena: „*Das M[anu]S[criptum] Stim.*“ (*QPP* IV 20v) „*M[anu]S[criptum] Stim.*“ (*QPP* IV 3r, 6v, 30v), „*(ex M[anu]S[cript]o Stimeri)*“ (*QPP* IV 108v). Ja, beje, rėmėsi ir Quandto kolega, o vėliau ir tarnybos įpėdinis minėtasis Arnoldtas, paraleliai rengęs kitą Prūsijos presbiterologiją – *Kurzgefaßte Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherischen Kirchen in Ostpreußen gestandenen Predigern*, išėjusią po abiejų intelektualų mirties 1777 m. Į savo šaltinių sąrašą Arnoldtas ją įrašė šitaip: „*Stimers, Presbyter. Boruff. gefchrieben*“¹⁰⁴, vadinasi, ji teikė informacijos apie visos Prūsijos dvasininkus. Šiuo metu šio rankraščio likimas nėra žinomas, kaip ir nežinoma, kas buvo tik pavarde minimas jo autorius. *QPP* yra vienas iš nedaugelio šaltinių, leidžiantis Stimerio veikalą bent kiek pažinti. Remiantis Quandto pateiktais duomenimis su nuoroda į šią presbiterologiją spėjama, kad ji buvo parašyta lotyniškai. Iš šio rankraščio Quandtas sėmėsi informacijos, regis, tik apie XVI–XVII a. pradžios dvasininkus, tad svarstant autorystės klausimą, galima spėti, kad jos autorius – maždaug tuo laikotarpiu gyvenęs magistras Friedrichas Stimeris (1582–1650), Vėluvos (1608–1617, 1625–1631) ir Marienwerderio (1617–1625) vyskupas, o vėliau Karaliaučiaus Lyvenikės (vok. *Löbenicht*) bažnyčios kunigas (1631–1650)¹⁰⁵.

Taigi ši apžvalga rodo, kad Quandtas rėmėsi daugybe šaltinių – ne tik spausdintais, bet ir rankraštiniais. Tiek nedideliu tiražu išleisti smulkieji spaudiniai, tiek unikalūs rankraštiniai šaltiniai, kurių dalis iki mūsų dienų neišliko arba dar nerasti, tiek ir paties Quandto surinkta autentiška medžiaga suteikia jo veikalui ypatingos vertės: čia užfiksuota duomenų, kurie dabar niekur kitur neprieinami.

100 XVIII a., be Quandto, archyvu išimties tvarka naudotis leista Arnoldtui ir Johannui Friedrichui Goldbeckui (Forstreuter 1955, 42).

101 Forstreuter 1955, 4, 44.

102 Veikiausiai dėl to, kad Kleino tėvai tuokėsi Knypavos bažnyčioje, kaip jo gimimo vieta kartais nurodomas Karaliaučius,

pvz.: „*M. Daniel Klein ein Königsberger*“ (Arnoldt 1777, 142).

103 Įrašyta vėliau papildymams skirtoje grafoje.

104 Arnoldt 1777, [556].

105 Stimerio tarnystės vietas ir metus žr.

QPP I 402–403; *QPP* II 32r, 143r; Moeller 1968, 69, 147, 196; *Zwischenmanuskript* 6, 1774.

5. IŠVADOS. 1. Johanno Jacobo Quandto (1686–1772) rankraštiniis veikalas *Preußische Presbyterologie* (5 t.; ~1737–~1772), kuris šiuo metu saugomas Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne (GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Hs, Nr. 2), yra reikšmingas XVI–XVIII a. Prūsijos Evangelikų Bažnyčios ir apskritai Prūsijos Kunigaikštystės, o vėliau – Prūsijos Karalystės kultūros istorijos šaltinis.

2. Nors Quandto autorystė nėra akivaizdžiai paliudyta antraštinio lapo neturiniame rankraštyje, tačiau tai patvirtina ne tik *QPP I 1* įrašyta proveniencija ir buvusio Karaliaučiaus valstybinio archyvo Rankraščių rinkinio katalogo duomenys, bet ir rašysena. *QPP* yra didžiausias šiuo metu žinomas Quandto autografas ir itin svarbi jo rašytinio palikimo dalis. Presbiterologiją Quandtas rengė Karaliaučiuje apie tris dešimtmečius: nuo maždaug 1737 m. iki pat gyvenimo saulėlydžio (vėliausi jo įrašai skirti 1768 m. introdukuotiems dvasininkams, tad datuoti tarp 1768 ir 1772 m.).

3. Remiantis rašysenos analize nustatyta, kad vienas šios presbiterologijos pildytojų buvo vyriausiasis rūmų pamokslininkas, generalinis Prūsijos superintendantas, o vėliau ir Prūsijos Evangelikų Bažnyčios arkivyskupas Ludwigas Ernstas von Borowski's (1740–1831). Jo papildymai negausūs ir tik *QPP I–II*, datuoti 1816 m. ar šiek tiek vėliau. Borowski'o plunksnai priskirtina ir anoniminė proveniencija (*QPP I 1*), kuri sykiu su minėtojo archyvo rankraščių kataloge užfiksuota informacija liudija Borowski'į buvus *QPP I–IV* savininką. Tiek šis faktas, tiek ir rašysenos analizė bei papildymų datavimas verčia paneigti Alberto Nietzki'o (1866–1923) teiginį, kad rankraštį buvo paveldėjęs bei gausiai pildęs Quandto kolega Danielius Heinrichas Arnoldtas (1706–1775). Kol kas neidentifikuoto pagrindinio *QPP* pildytojo įrašai datuoti tarp 1816 ir 1829 m. XIX a. viduryje Quandto veikalas tebebuvo pildomas trečiojo nenustatyto pildytojo.

4. *QPP* rankraščio istorijos tyrimas rodo, kad po Quandto mirties (1772-01-17) rankraštis kelis dešimtmečius buvo jo giminaičių rankose. Vėliau, po 1815-ųjų kovo, jį padovanojo *QPP I–IV* Borowski'ui, tapusiam vyriausiuoju rūmų pamokslininku Karaliaučiaus Pilies bažnyčioje. *QPP V* per kol kas nežinomą tarpininką, tikėtina, irgi XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais, atiteko Marienwerderio Karališkosios gimnazijos direktoriui Friedrichui Christophui Ludwigui Ungefugui (1771–po 1836). Iš abiejų privačių bibliotekų penki *QPP* rankraščio tomai pateko į Karaliaučiaus valstybinį archyvą, kuriame saugoti apie šimtmetį. Baigiantis Antrajam pasauliniam karui Quandto rankraštis, sykiu su kitomis šios atminties institucijos archyvalijomis, atvežtas į Vokietiją, kur iš pradžių saugotas Graslebena druskų kasyklose, paskui perkeltas į Valstybinį archyvų sandėlį Goslare, o vėliau Getingene, ir galiausiai 1979 m. pateko į GStA PK – dabartinę saugojimo vietą.

5. *QPP* pateikta informacija apie lietuviškose parapijose dirbusius kunigus lietuvių raštijos istorijos tyrimams reikšminga dėl dviejų priežasčių. Pirma, tai yra svarbus Prūsijos evangelikų kunigų, lietuvių raštijos kūrėjų, biografijų šaltinis, leidžiantis papildyti, o kartais net patikslinti jų gyvenimo bei veiklos faktus. Antra, neretai

fiksuodamas kunigų kūrybinės veiklos rezultatus, tiek spausdintus, tiek rankraštinius, Quandtas pateikia apie juos ir naujos informacijos.

6. Gausiai prirašytas Prūsijos Lietuvos dvasininkams skirtas *QPP IV* ir į jį įtraukti lietuviški žodžiai bei frazės (pavyzdžiui, kunigų pravardės, vietovardžiai, patarlė, giesmės citata) byloja išskirtinį generalinio Prūsijos superintendente, vyriausiojo rūmų pamokslininko ir Karaliaučiaus universiteto profesoriaus Quandto dėmesį lietuvių kalbai ir kultūrai.

7. Quandto naudoti gausūs šaltiniai pasižymi didele žanrine įvairove. Pateiktos šaltinių santrumpos liudija, kad tarp dažniau pasitelktų buvo ne tik presbiterologijos (Georgo Colbe's *Episcopo-presbyterologia Prussico-Regiomontana* [Karaliaučius, 1657], vadinamosios *Stimerio presbiterologijos* rankraštis), bet ir ypač nedidelio tiražo smulkieji spaudiniai – Karaliaučiaus universiteto rektoriaus bei senato vardu parengti kunigų nekrologai ir laidotuvių pamokslai (Jono Rėzos, Danieliaus Kleino, Michaelio Mörlino). Ne kartą Quandtas yra pasirėmęs XVIII a. Karaliaučiuje leistais periodiniais leidiniais *Acta Borussica* ir *Erleutertes Preußen*, taip pat lietuviškų knygų pratarmėmis (ne tik savo paties, bet ir, pavyzdžiui, Johanno Behmo), Teodoro Lepnerio veikalu *Der Preusche Littauer* (Dancigas, 1744) ir kt. Gana gausiai informacijos semtasi ir iš įvairaus pobūdžio rankraštinių šaltinių, kurių didžioji dalis dabar yra dingę.

Šaltiniai ir literatūra:

- ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2014a: „Ar Martynas Mažvydas buvo vyskupas?“, *ALT* 16, 59–122.
- ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2014b: „Leksikologijos pradmenys Jokūbo Perkūno traktate *Wohlgegründetes Bedenken über die ins Litauische übersetzten zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift*“, *Acta Linguistica Lithuanica* 72, 9–37.
- ARNOLDT, DAN[IEL] HEINR[ICH], 1764-05-21: Pažyma Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaro lankytojui Johannui Pauliui Petschui dėl jo tinkamumo vertėjo pareigoms, Karaliaučius; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 22 a, Nr. 2, 128r.
- ARNOLDT, DANIEL HEINRICH, 1777: *D. Daniel Heinrich Arnoldts, Königlichem Preussischen Oberhofpredigers und Confistorialraths, kurzgefaßte Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherischen Kirchen in Ostpreußen gestandenen Predigern. Herausgegeben von Friedrich Wilhelm Benefeldt, Pfarrer in Arnau. Königsberg, bey Gottlieb Lebrecht Hartung. 1777.*
- BOOCKMANN, HARTMUT, 1980: „Nachruf auf Kurt Forstreuter“, *Preußenland. Mitteilungen der historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung und aus den Archiven der Stiftung Preussischer Kulturbesitz* 18(1/2), 1–3.
- BOROWSKI, LUDWIG ERNST, 1794: *Biographische Nachrichten von dem denkwürdigen preussischen Theologen D. Johann Jacob Qvandt, königlichem Oberhofprediger und Generalsuperintendenten u. f. Nebst einem Verzeichnisse der ostpreussischen Jubelprediger. Auf Veranlassung der königl. deutschen Gesellschaft zu Königsberg von Ludwig Ernst Borowski königl. preuß. Kirchen- u. Schulenrath und Pfarrern der Neuroßgärtischen Gemeine. Königsberg in der Hartung'schen Buchhandlung. 1794; Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen: 8 H L BI IV, 8355.*

- BOROWSKI, LUDWIG ERNST, 1806-08-14: Laiškas dukrai Augustai Wilhelminai; GStA PK: VI. HA Nl. Borowski, Nr. 62, 1r-1v.
- BRUCKER, JOHANN JACOB; JOHANN JACOB HAID, 1755: *Bilder=fal heutiges Tages lebender und durch Gelahrtheit berühmter Schriftsteller, in welchem derselbigen nach wahren Original=malereyen entworfene Bildnisse in schwarzer Kunft in natürlicher Aehnlichkeit vorgestellt, und ihre Lebens= umstände, Verdienfte um die Wissenschaften, und Schriften aus glaubwürdigen Nachrichten erzählt werden / von Iacob Brucker / der Academien der Wissenschafften zu Berlin und Bologna Mitglieder, und Iohann Iacob Heyd, Malern und Kupfferstechern. Zehentes und letztes Zehend.* Augspurg bey Ioh. Iacob Haid 1755; Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen: DD2004 C 2:10.
- BrŽA I – Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas. Senujų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos 1. XVI–XVII amžiai*, Čikaga: JAV LB Kultūros Fondas, 1960.
- BrŽA II – Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas. Senujų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m. biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos 2. XVIII–XIX amžiai*, Čikaga: JAV LB Kultūros Fondas, 1963.
- CEP – Georg Colbe, *EPISCOPO-PRESBYTEROLOGIA PRUSSICO-REGIOMONTANA, NON SINE LABORE ADORNATA, AB ANNO M. D. XX. ad ANN. M. DC. LVI. ET PL. REVERENDO, CLARISSIMO, SOLIDE PIEQVE DOCTO MINISTERIO REGIOMONTANO-TRIPOLITANO CONSECRATA, A GEORGIO COLBIO SYMMYSTA CNIPHOVIANO.* Exfcripta Typis PASCHALE MENSENIANIS, Anno M. DC. LVII. Menſe Febr. [1657].
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2004: *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras. Istorija ir reikšmė lietuvių kultūrai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- DROTVINAS, VINCENTAS, 2002: „Keletas duomenų Michaelio Mörlino biografijai“, *Alt* 4, 99–116.
- DROTVINAS, VINCENTAS; BIRUTĖ TRIŠKAITĖ, 2014: „Archyviniai duomenys apie Jacobo Neukircho lietuvišką Bibliją ir žodyną“, *Alt* 16, 141–172.
- EPr IV – *Erleutertes Preußen Oder Auserlefene Anmerckungen / Ueber verschiedene Zur Preußischen Kirchen= Civil- und Gelehrten=Hiftorie gehörige besondere Dinge, Woraus die biſſherigen Hiftorien=Schreiber theils ergântzet, theils verbeffert, Auch viele unbekannte Hiftorische Warheiten ans Licht gebracht werden.* TOMVS IV. [...] Königsberg, ANNO 1728. Zu finden bey feel. Martin Hallervords Erben.
- ERBKAM, WILHELM HEINRICH, 1876: „Borowski, Ludwig Ernst“, *Allgemeine Deutsche Biographie* 3, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 177–178 (https://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Burowski,_Ludwig_von&oldid=2491322).
- FALKENHAHN, VIKTOR, 1941: *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. Beiträge zur Kultur- und Kirchengeschichte Altpreußens. Schriften der Albertus-Universität. Geisteswissenschaftliche Reihe* 31, herausgegeben vom Ostpreußischen Hochschulkreis, Königsberg (Pr) und Berlin: Ost-Europa-Verlag.
- FORSTREUTER, KURT, 1955: *Das Preußische Staatsarchiv in Königsberg. Ein geschichtlicher Rückblick mit einer Übersicht über seine Bestände. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung* 3, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- FORSTREUTER, KURT, 1961: „Quandt, Johann Jacob“, *Altpreußische Biographie* 2(4), herausgegeben im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung von Kurt Forstreuter, Fritz Gause, Marburg, Lahn: N. G. Elwert Verlag, 525.

- GELUMBECKAITĖ, JOLANTA, 2008: „Einleitung zur Edition der litauischen *Wolfenbütteler Postille* von 1573“, *Die litauische Wolfenbütteler Postille von 1573 2. Einleitung, Kommentar und Register*, herausgegeben von Jolanta Gelumbeckaitė, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, VII–LXXX.
- GILDE, LUISE, 1933: *Beiträge zur Lebensgeschichte des Königsberger Oberhofpredigers Johann Jacob Quandt*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen Philosophischen Fakultät der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr., Stallupönen: H. Klutke.
- HUBATSCH, WALTHER, 1968: *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreußens 1*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- IFJR – INTIMATIO In Funere Viri Reverendi doctrinā & vitā Spectatissimi Dn. JOHANNIS RHESEN, Pastoris Ecclesiæ Lithvanicæ, quæ Regiomonti colligitur, vigilantissimi & fidelissimi. Nominē RECTORIS & SENATUS ACADEMIÆ REGIOMONTANÆ. REGIOMONTI Typis Laurentij Segebadij, Anno 1629. (Perrašas: Tumelis 1971, 116–118.)
- JÄHNIG, BERNHART, 2007: „Der Bestand ‘Manuskripte’ (Msc) des Historischen Staatsarchivs Königsberg“, *Preußenland. Mitteilungen der historischen Kommission für Ost- und Westpreußische Landesforschung und aus den Archiven der Stiftung Preußischer Kulturbesitz* 45(1), 1–12.
- JURGUTIS, VYTAUTAS; VALERIJA VILNONYTĖ (par.), 1986: *Pilypas Ruigys. Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas. Lituainistinė biblioteka 24*, Vilnius: Vaga.
- KAUNAS, DOMAS, 1996: *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: Baltos lankos.
- KAUNAS, DOMAS, 2000: „Karaliaučiaus universiteto biblioteka“, *Mažosios Lietuvos enciklopedija 1. A–Kar*, Vilnius: Mažosios Lietuvos fondas, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 732–733.
- KLEMME, HEINER F.; MANFRED KUEHN (ed.), 2016: „BOHL, Johann Christoph (1703–85)“, *The Bloomsbury Dictionary of Eighteenth-Century German Philosophers*, London, Oxford, New York, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic, 85–86.
- LB I – Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. *Knygos lietuvių kalba 1. 1547–1861*, Vilnius: Mintis, 1969.
- LIEDERT, JACOB HEINRICH, 1742: „Verbeffertes Verzeichniß der Preußischen Bifchöffe und Evangelischen Prediger zu Königsberg in Preuffen, seit der Reformation bis auf diefe Zeit. I. H. L.“, *Erleutertes Preußen Oder Auserlesene Anmerckungen über verschiedene, zur Preußischen Kirchen= Civil= und Gelehrten Historie gehörige besondere Dinge, Woraus die bißherigen Historien=Schreiber theils ergäntzet, theils verbeffert, auch viele unbekante Historische Wahrheiten ans Licht gebracht werden; Aus alten Urkunden und meist geschriebenen Nachrichten gesamlet und heraus gegeben von Einigen Liebhabern der Gefchichte des Vaterlandes. Des Fünften Theils Eilftes Stück. Königsberg in Preuffen, gedruckt bey Iohann Heinrich Hartung. 1742, 727–804.*
- LPL – Theodor Lepner, *Der Preusche Littauer oder Vorstellung der Nahmens=Herleitung, Kind=Tauften, Hochzeit, Leibes= und Gemüths=Befchaffenheit, Kleidung, Wohnung, Nahrung und Acker=Bau, Speiße und Tranck, Sprachen, GOTTes=Dienst, Begräbnisse und andere dergleichen Sachen der Littauer in Preuffen kürztlich zusammen getragen von Theodoro Lepner, Erften Pfarrer der Deutschen und Littauschen Gemeine GOTTes in Budwehten. Im Jahr nach des werthen Heylandes Geburt 1690.* Danzig, bey Ioh. Heinrich Rüdigers, 1744.

- MERLEKER, K. F., 1839: „Historisch=statistische Nachrichten über das Königliche Gymnasium zu Marienwerder“, *Preussische Provinzial-Blätter*, 154–162.
- MIELCKE, PETER GOTTLIEB, 1725-05-09: Laiškas Prūsijos karaliui Frydrichui Vilhelmui I dėl galutinai nesumokėtos Engelbrechto stipendijos, Karaliaučius; GStA PK: XX. HA EM 135b, Nr. 77, 50r–51v.
- MLE IV – „Šulcas Jonas, Schultz Johann“, *Mažosios Lietuvos enciklopedija 4. Rahn–Žvižėžeris*, Vilnius: Mažosios Lietuvos fondas, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009, 452–453.
- MOELLER, FRIEDWALD, 1968: *Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945 1. Die Kirchspiele und ihre Stellenbesetzungen*, Hamburg: Selbstverlag des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V.
- NIETZKI, ALBERT, 1905: *D. Johann Jakob Quandt, Generalsuperintendent von Preußen und Oberhofprediger in Königsberg. 1686–1772. Ein Bild seines Lebens und seiner Zeit insbesondere der Herrschaft des Pietismus in Preußen [...]. Schriften der Synodalkommission für ostpreußische Kirchengeschichte 3*, Königsberg: Kommissionsverlag Ferd. Beyers Buchhandlung (Thomas & Oppermann).
- OT – Ovid, *Tristia. Ex ponto*, with an English translation by Arthur Leslie Wheeler, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1939 (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0492%3Abook%3D1%3Apoem%3D7>).
- PMDK – PROGRAMMA MEMORIAE VIRI REVERENDI ET CLARISSIMI, DNI. M. DANIELIS KLEINII, PASTORIS ECCLESIAE LITHVANICAE APUD TILSENSES VIGILANTISSIMI, Scriptum à RECTORE ET SENATU ACADEMIAE REGIOMONTANAE. PRÆLO REUSNERIANO [1666]; Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz: Ee 549.
- PRAETORIUS, MATTHAEUS, 1688: *ORBIS GOTHICUS. ID EST. HISTORICA NARRATIO, OMNIUM FERRE GOTHICI NOMINIS POPULORUM ORIGINES, SEDES, LINGVAS, REGIMEN, REGES, MORES, RITUS VARIOS, CONVERSIONEM AD FIDEM &c. [...]. M. DC. LXXXVIII. Typis Monasterii Olivensis Sacri Ordinis Cisterciensis.*
- Q1748 – Johann Jacob Quandt, [„Vorrede“,] *Iš naujo pėrveizdėtos ir pagėrintos Giefmū=Knygos / kurrūfe brangiāufos fėnos ir naujos Giefmes furāšytos, Diewui ant Garbės ir Prufū Karalyftėje ešantiems Lietuwninkams ant Dušū Išgānimo podraug fu Maldū=Knygomis, kurrūfe ne tiktay fėnos, bet ir naujos Maldos randamos yra. Sešta Karta išpāufstos. Karalāuczujė, Mėte 1748. Raštais Karalaus,)(1[v]–7[r]*; Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz: En 9822.
- QPP I–V – [Johann Jacob Quandt, *Preußische Presbyterologie* 1–5, Karaliaučius, iki 1772]; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Hs, Nr. 2, Bd. 1–5 (rankraštis, autografas).
- QUANDT, JOHANN JACOB, 1733-03-14: Raštas dėl Ortelsburgo rektoriaus Lincke’s, Karaliaučius; APO: 1646/1896 [Kirchensachen], 1703–1800, be lapų numeracijos.
- QUANDT, JOHANN JACOB, 1733-03-16: Raštas dėl Ortelsburgo rektoriaus Lincke’s, Karaliaučius; APO: 1646/1896 [Kirchensachen], 1703–1800, be lapų numeracijos.
- RPs – Jonas Rėza, *Psalteras Dovydo*, 1625, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų koncordancijas parengė Rainer Fecht, Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2007 (www.lki.lt/seniejirastai/).
- SCHILLER, CHRISTIANE, 1994: „Das Litauische Seminar in Halle (1727–1740) und seine Mitglieder. Auf Spurensuche“, *Acta Baltica* 32, 195–223.

- SCHREIBER, MICHAEL, 1708: *Mit Christo gestorben; Den Himmel erworben. Oder: Das auf Christi Tod und Leiden wolgegründete Sterben der Kinder Gottes / Bey der Leich=Begängniß Des Wol=Ehrwürdigen / Vorachtbahren und Wolgelahrten HERRN Michael MÖRLINI, Der Christlichen Gemeine zu Gumbinnen Insterburgschen Amptes 36jährigen wolverdienten Pfarrers und Seelenforgers / Anno 1708. d. 20. Mart. [...] Vorgefletet von M. Michael Schreiber [...] Königsberg / Gedruckt bey Friedrich Reufners / Sr. Königl. Majest. und Acad. Buchdruckers / Erben. [A 1]–[B 3].* (Perrašas: Drotvinas 2002, 111–116.)
- STRAUBEL, ROLF, 2009: *Biographisches Handbuch der preußischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740–1806/15 1. Biographien A–L. Einzelveröffentlichungen der historischen Kommission zu Berlin 85. Einzelveröffentlichung des Brandenburgischen Landeshauptarchivs 7*, herausgegeben von Klaus Neitmann, München: K. G. Saur.
- STRAUBEL, ROLF, 2010: *Adlige und bürgerliche Beamte in der friderizianischen Justiz- und Finanzverwaltung. Ausgewählte Aspekte eines sozialen Umschichtungsprozesses und seiner Hintergründe (1740–1806). Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landeshauptarchivs*, Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag GmbH.
- TRIŠKAITĖ, BIRUTĖ, 2012: „Friedricho Selle’s prierāšai rankraštiniame žodyne *Clavis Germanico-Lithvana*“, *ALT* 14, 129–154.
- TRIŠKAITĖ, BIRUTĖ, 2013: „Petro Gotlybo Milkaus prierāšai rankraštiniame žodyne *Clavis Germanico-Lithvana*“, *ALT* 15, 39–86.
- TRIŠKAITĖ, BIRUTĖ; ŽAVINTA SIDABRAITĖ, 2016: „Johannas Jacobas Quandtas tikrai mokėjo lietuviškai“, *ALT* 18, 47–88.
- TUMELIS, JUOZAS, 1974: „Jono Rėzos nekrologas“, *Literatūra* 14(1), 115–122.
- VBHRM² – *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. XX. Hauptabteilung. Historisches Staatsarchiv Königsberg. Verzeichnis der Bolzischen, der Hennigschen und der Rhesaschen Manuskripte und Karten sowie auch der in der Archiv-Bibliothek abesondert aufgestellten Handschriften (Msc). Aktualisierte Fassung mit Nachweis der bis 2001/02 ermittelbaren heutigen Standorte. Findbuch 453a Neu. Der Manuscripta-Bestand des einstigen Staatsarchivs Königsberg*, bearb. von Ralf G. Päsler, Bearbeitungsstand: 9. April 2001.
- WENDLAND, WALTER, 1910: *Ludwig Ernst von Borowski, Erzbischof der evangelischen Kirche in Preußen. Schriften der Synodalkommission für ostpreußische Kirchengeschichte 9*, Königsberg: Kommissionsverlag Ferd. Beyers Buchhandlung (Thomas & Oppermann).
- ZEDLER, JOHANN HEINRICH, 1741: „Quandt (Johann Jacob)“, *Großes vollständiges UNIVERSAL-LEXICON Aller Wissenschaften und Künste, Welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbeffert worden [...] Dreyßigster Band Q und R–Reh*. Leipzig und Halle, Verlegt Johann Heinrich Zedler, 63–64 (<https://www.zedler-lexikon.de/index.html?c=blaettern&action=blaettern>).
- Zwischenmanuskript 1 – Das „Zwischenmanuskript“ zum Altpreussischen evangelischen Pfarrerbuch 1. Abegg–Czypulowski*. Auf der Grundlage der Sammlungen von Friedwald Moeller bearbeitet von Walther Müller-Dultz, Reinhold Heling und Wilhelm Kranz, Hamburg: Im Selbstverlag des Vereins [für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V. Quellen, Materialien und Sammlungen zur altpreussischen Familienforschung (QMS)], 2012.

- Zwischenmanuskript 2 – Das „Zwischenmanuskript“ zum Altpreußischen evangelischen Pfarrerbuch 2. Daase–Gyzicki.* Auf der Grundlage der Sammlungen von Friedwald Moeller bearbeitet von Walther Müller-Dultz, Reinhold Heling und Wilhelm Kranz, Hamburg: Im Selbstverlag des Vereins [für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V. Quellen, Materialien und Sammlungen zur altpreußischen Familienforschung (QMS)], 2013.
- Zwischenmanuskript 4 – Das „Zwischenmanuskript“ zum Altpreußischen evangelischen Pfarrerbuch 4. Laasch bis Nutzelius.* Auf der Grundlage der Sammlungen von Friedwald Moeller bearbeitet von Walther Müller-Dultz, Reinhold Heling und Wilhelm Kranz, Hamburg: Im Selbstverlag des Vereins [für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V. Quellen, Materialien und Sammlungen zur altpreußischen Familienforschung (QMS)], 2013.
- Zwischenmanuskript 6 – Das „Zwischenmanuskript“ zum Altpreußischen evangelischen Pfarrerbuch 6. Saalfeld bis Szypulowski.* Auf der Grundlage der Sammlungen von Friedwald Moeller bearbeitet von Walther Müller-Dultz, Reinhold Heling und Wilhelm Kranz, Hamburg: Im Selbstverlag des Vereins [für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V. Quellen, Materialien und Sammlungen zur altpreußischen Familienforschung (QMS)], 2014.
- Zwischenmanuskript 7 – Das „Zwischenmanuskript“ zum Altpreußischen evangelischen Pfarrerbuch 7. Tabor bis Zywiets.* Auf der Grundlage der Sammlungen von Friedwald Moeller bearbeitet von Walther Müller-Dultz, Reinhold Heling und Wilhelm Kranz, Hamburg: Im Selbstverlag des Vereins [für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V. Quellen, Materialien und Sammlungen zur altpreußischen Familienforschung (QMS)], 2014.

Birutė Triškaitė

JOHANN JACOB QUANDT'S MANUSCRIPT HERITAGE:
PRUSSIAN PRESBYTEROLOGY (BEFORE 1772)

Summary

The paper deals with Johann Jacob Quandt's (1686–1772) manuscript *Prussian Presbyterology* (Germ. *Preußische Presbyterologie*, vol. 1–5, ~1737–~1772, hereinafter referred to as *QPP*), currently stored in the Secret State Archives Prussian Cultural Heritage Foundation in Berlin (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, Hs, No. 2). The author of the presbyterology Quandt was professor *primarius* of theology at the University of Königsberg, the chief court preacher, and General Superintendent of Prussia; for over four years, he supervised the Lithuanian Language Seminar (1723–1727), and for two decades, he was in charge of publishing Lithuanian religious literature. The paper presents an overview of the history of the *QPP* manuscript, the aspects of its attribution, the structure and the content of the text, and the main sources of reference, with the focus on the *QPP* significance for the research into the history of Lithuanian writings.

As testified by the analysis of handwriting, *QPP* is Quandt's autograph. It is his largest currently known autograph and a very important part of his written heritage. Quandt worked on his presbyterology in Königsberg over three decades, from approximately 1737 until the last years of his life (his latest entries date back to the period between 1768 and 1772).

Based on handwriting analysis, the chief court preacher, General Superintendent of Prussia, and later on, Archbishop of the Prussian Evangelical Church Ludwig Ernst von Borowski (1740–1831) was found to have been one of the contributors to that presbyterology. His additions were rather sporadic and found merely in volumes 1 and 2; they date back to the year 1816 or slightly later. An anonymous inscription on the provenance of the manuscript (*QPP* I 1) is also to be assigned to Borowski's hand; together with the information provided by the Manuscript Catalogue of the Prussian State Archive Königsberg, it testified to Borowski having been the owner of volumes 1 to 4 of *QPP*. Both that fact and the handwriting analysis as well as the dating of subsequent additions led to the revision of Albert Nietzki's (1866–1923) statement about the manuscript having been inherited and abundantly supplemented by Quandt's colleague Daniel Heinrich Arnoldt (1706–1775): he could only have been the owner of volume 5 of *QPP* or its reader (between 1772 and 1775). The entries of the so far unidentified main contributor to *QPP* date back to the period between 1816 and 1829. In the mid-nineteenth century, Quandt's manuscript continued to be supplemented by a third contributor.

As proved by the study of the custodial history of *QPP*, for several decades upon Quandt's death (17.01.1772), the manuscript stayed with his relatives. Subsequently, probably after March 1815, they donated volumes 1 to 4 of *QPP* to Borowski who had become the chief court preacher at the Castle Church in Königsberg. Volume 5 of *QPP* through a so far unidentified person went to Friedrich Christoph Ludwig Ungefug (1771–after 1836), Director of the Marienwerder Royal Gymnasium, most likely, in the first decades of the nineteenth century. From both private libraries, the five volumes of *QPP* got to the Prussian State Archive Königsberg to be stored there for about a century. At the end of the Second World War, in the second half of 1944, Quandt's manuscript, together with other archivalias of that memory institution, was brought to Germany, where it was first stored in the Grasleben salt mines in the Harz Mountains, and then transferred to the State Archive Storehouse in Goslar (until 1952), then to Göttingen (1953–1978), and finally, in 1979, to the Secret State Archives Prussian Cultural Heritage Foundation in Berlin, the current storage location.

Even though *QPP* is a reference book of the clergy, in which Quandt provided information about the Evangelical Lutheran and Reformed priests who served in the churches of the Duchy, and later Kingdom, of Prussia from the beginning of the Reformation to around the middle of the third quarter of the eighteenth century (i.e., 1768; subsequent entries of other contributors continued until the mid-nineteenth century), it also includes valuable data for the studies of the history of Lithuanian writings in Prussian Lithuania. First, it is an important source of the biographies of Prussian Evangelical priests, authors of Lithuanian writings, which allows to supplement, or sometimes even to specify, certain facts of their lives and activities. Second, when presenting the outcomes of the creative activity of the priests, both printed or in manuscripts, Quandt frequently provided some new information about them.

For the studies of the history of Lithuanian writings, two volumes of that five-volume manuscript is of primary importance: volume 1 of *QPP* on the clergy of Königsberg, where in the section "Litthaufche Kirche" (*QPP* I 108–119) Quandt provided the data on the

Lithuanian Evangelical priests in Königsberg, and volume 4, in which he wrote about the clergy who served in Prussian Lithuania. Volume 4 of *QPP* offered rich information and included Lithuanian words and phrases (e.g., nicknames of priests, toponyms, a proverb, a quotation from a hymn), which testified to Quandt's special attention to the Lithuanian language and culture.

When compiling his presbyterology, Quandt relied to a number of sources characterized by a great variety of genres. The abbreviations of the sources in *QPP* witnessed that the more frequently used ones included not only presbyterologies (Georg Colbe's *Episcopopresbyterologia Prussico-Regiomontana* [Königsberg, 1657], the manuscript of the so-called *Stimer's Presbyterology*), but also published funeral sermons and obituaries prepared on behalf of the Rector of the University of Königsberg and its Senate. More than once, Quandt referred to the periodicals *Acta Borussica* and *Erleutertes Preußen* published in the eighteenth century in Königsberg, prefaces to Lithuanian books (including his own), *Der Preusche Littauer* (Danzig, 1744) by Theodor Lepner, etc. Rich information was provided by manuscript sources of a different character. Both limited edition publications and unique manuscript sources, the majority of which did not survive or were not yet found to date, and the authentic materials collected by Quandt himself give special value to his work: it contains data currently inaccessible anywhere else.

BIRUTĖ TRIŠKAITĖ
Raštijos paveldo tyrimų centras
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius, Lietuva
el. p.: birute.triskaitė@lki.lt

Gauta 2018 m. vasario 8 d.